

WO'ZBEKSTAN RESPUBLIKASI' JOQARI'
HA'M WORTA ARNAWLI' BILIM BERIW MINISTRILIGI

QARAQALPAQ MA'MLEKETLIK UNIVERSITETI

QARAQALPAQ TIL BİLİMİ KAFEDRASI'

Madiyarova Dilnoza

**Antroponimlardin' so'zlik quramdag'? worn?ha'm
wolard?n' semantikali'q wo'zgeshelikleri**

Pitkeriw qa'nigelik jumi'si'

Ilimiy basshi':

f.i.k.doc. Q. Paxratdinov

No'kis – 2012

JAQLAWG'A RUXSAT BERILDI:

Fakultet dekan i':

f.i.k. Q.Turdʒbaev

Kafedra basli'g'i':

f.i.d.,prof. M.Qudaybergenov

Ilimiy basshʒ:

f.i.k.doc. Q.Paxratdinov

Ma'mleketlik attecaciya komissiyasi'ni'n' qarari':

Qaraqalpaq filologiyasʒ fakulteti qaraqalpaq tili ha'm a'debiyat i' bo'liminin' pitkeriwshisi Madiyarova Dilnozani'n' pikeriw qa'nigelik jumi'si'na «___» bahasi' qoyi'lsi'n. «___»_____ 2012-ji'l

MAK basli'g'i': _____

MAK ag'zalari' _____

_____
_____

Mazmun?

Kirisiw	
I bap. Qaraqalpaq adam atlari'ni'n' tariyxi'y-etnografiyalı'q wo'zgeshelikleri	
II bap. Qaraqalpaq adam atlari'ni'n' variantlar?	
Qaraqalpaq adam atlari'ni'n' qi'sqarg'an variantlari'	
Antroponimlerden' imla variantlari'	
III bap. Qaraqalpaq adam atlari'ni'n' semantikali'q wo'zgeshelikleri	
Ta'riplew atlari'	
Tilek atlari'	
Bag'i'shlaw, arnaw atlari'	
Totem atlari'	
Juwmaq	
Paydalani'lg'an a'debiyatlar	

Kirisiw

Prezidentimiz İ.A.Karimov ana tilin ja'ne de rawajlandi'ri'w haqqi'nda so'z yetip: «Biz a'wladlardan a'wladlarg'a wo'tip kiyati'rg'an biybaha bayli'qti'n' dawamshi'lari' si'pati'nda ana tilimizdi asi'rap-abaylawi'mi'z, woni' bayi'ti'w ha'm da'rejesin ja'ne de asi'ri'w u'stinde ba'rqulla izleniwimiz sha'rt. A'sirese, fundamental ilimler, zamanago'y kommunikatsiya ha'm xabar texnologiyalari', bank-finans sistemasi' si'yaqli' a'hmiyetli tarawlarda ana tilinin' qollani'w wo'risin ken'eytiw, etnografiyali'q ha'm sali'sti'rmali' so'zlikler du'ziw, za'ru'r termin ha'm tu'sinikler islep shi'g'i'w, bir so'z benen aytqanda, ana tilin ilimiy tiykarda ha'r ta'repleme rawajlandi'ri'w, milliyligimizdi an'law si'yaqli' maqsetlerge xi'zmet yetiwi so'zsiz»,¹ - degen yedi. Haqi'yqati'nda da tilimizdin' rawajlani'wi'na juwapkershilik til biliminin' minneti boli'p, al bu'gingi ku'nde tildin' ha'r tu'rli bo'limleri boyi'nsha teren' ilimiy izleniwler ali'p bari'wdi' ko'rsetedi.

Qaraqalpaq adam atlari' so'zlik quramni'n' bir bo'legi boli'p yesaplanadi'. Wol wo'zinin' arnasi'n uli'wma xali'q tilinin' fondi'nan aladi' ha'm tilimizdin' ishki ni'zamli'li'qlari'na sa'ykes rawajlanadi'. Solay yetip, wol tildegi so'zlerdin' barli'q tarawlari'nan jasaladi'.

Qaraqalpaq adam atlari'ni'n' ko'pshilik bo'legi xalqi'mi'zdi'n' wo'tken zamanlardan baslap ha'zirge deyingi ma'deniy-tariyxi'y wo'mirin ani'q ko'rsetedi.

Qaraqalpaq xalqi'ni'n' turmi'si'nda boli'p ati'rg'an ja'miyetlik-siyasiy, ilimiy, texnikali'q, ekonomikali'q ha'm ma'deniyat tarawi'ndag'i' wo'zgerisler, ana tilimizdin' yerkin rawajlani'p, so'zlik qurami'mi'zdi'n' leksikali'q qatlamlari'ni'n', soni'n' ishinde menshikli atlardi'n' da wo'sip, jetilisip bayi'wi'na ta'sir etti. Menshikli, atlardi'n' qurami' tek g'ana ana tilindegi so'zlerden yemes, basqa tillerden qabi'l ali'ng'an so'zlerdin' yesabi'nan da ko'beyip woti'radi'.

---

¹ *Каримов И.А.* Юксак маънавият – енгилмас кўч. Тошкент, 2008, 87-бет.

Menshikli atlardi'n' san jag'i'nan ko'beyiwi ja'miyet turmi'si'ndag'i' ni'zamli' qubi'li's.

Qaraqalpaqstan - ko'p milletli respublika. Son'g'i' ji'llari' respublika turg'i'nlari' arasi'nda aralas neke sani' ko'beydi. Wolardi'n' balalari'ni'n' ismleri birde a'kesinin' milleti ta'repinen berilip woti'rsa, geyde anasi'ni'n' milleti ta'repinen qoyi'li'p, xali'qlardi'n' internatsionalli'q ruwx'i'na sa'ykes keledi.

Basqa xali'qlardi'n' adam atlari'nan balalarg'a ism qoyg'anda, wolardi'n' ishinen ana tiline jaqi'n, beyim, ayti'li'wi' an'sat ha'm i'qsham, ma'nisi ani'q ismlerdi tan'lap ali'w bayqaladi'.

Bul ko'rsetilgen da'liller qaraqalpaq adam atlari'n basqa xali'qlardag'i' adam atlari' yesabi'nan bayi'ti'wdi'n', wolardi'n' qurami'n internatsionalli'q bag'i'tta toli'qti'ri'wdi'n' ayqi'n ko'rinisi yekenligin belgilep ko'rsetedi.

Bul jag'daydi'n' ha'mmesi de qaraqalpaq tilindegi menshikli atlardi'n' qurami'ni'n' xali'q arali'q atlar menen toli'sqani'n, wolardi'n' ishinde ayti'li'wi', qollani'li'wi' jag'i'nan ha'r tu'rli variantlar bar yekenligin de ko'rsetedi.

Adam atlari', birinshi gezekte, adamni'n' ja'miyettegi worni'n aji'rati'p ko'rsetiw ushi'n qoyi'ladi'. Bul tuwrali' V.A.Nikonov: «Adam atlari' ja'miyette ha'm ja'miyet ushi'n wog'ada za'ru'r. Wolardi' ja'miyette itibarsi'z qaldi'ri'wg'a bolmaydi'. Sonli'qtan adam atlari'na degen ma'pdarli'qti'n' ku'shli yekenligi tu'sinikli»,² dep ko'rsetedi. Antroponimler basqa so'zler si'yaqli' tildin' zan'li'li'qlari'na bag'i'nadi', sonli'qtan wolar til sistemasi'ni'n' tiykarg'i' bir bo'legin quraydi', ha'm etnografiya, tariyx, sotsiologiya ha'm huqi'q tani'w menen birgelikte u'yreniledi.

Haqi'yqati'nda da, menshikli atlardi' izertlew arqali' xali'qti'n' til tariyxi'n, u'rp-a'det da'stu'rlerin, sotsialli'q jag'daylari'n ha'm tag'i' basqa si'rlari'n ashi'wg'a boladi'. Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi menshikli atlardi'n' qurami'nda arab-parsi', tu'rkiy ha'm mong'ol tillerine wortaq elementler, rus tili arqali' kelip kirgen elementler ushi'rasadi'. Soni'n' menen birge qaraqalpaq tilindegi menshikli

---

² *Никонов В.А. Методы антропонимики. //Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. М., 1970, 33-бет.*

atlar grammatikali'q quri'li'si' ha'm semantikali'q wo'zgeshelikleri jag'i'nan da ha'r ta'repleme u'yreniwdi talap yetedi. Ja'miyettin' wo'zgerip rawajlani'wi' menen bir qatarda ilim ha'm ma'deniyat, solar menen menshikli atlar da ha'r ja'miyetke say jan'a atamalar menen toli'si'p baradi', al wolardi'n' geyparalari' go'nerip umi't boli'p, qollani'wdan shi'g'i'p qaladi'. Menshikli atlar arqali' tariyx betlerinin' si'rlari' ashi'ladi', boli'p wo'tken tariyx'i'y waqi'yalardag'i' is-ha'reketlerdin' kimler ta'repinen islengenligi ko'rinedi, adamlardi'n' ja'miyettegi worni' ani'qlanadi'. Sonli'qtan qaraqalpaq til biliminde arnawli' tu'rde izertlenilmey kiyati'rg'an a'hmiyetli tarawlardi'n' biri bolg'an qaraqalpaq wonomastikasi'n izertlew boli'p tabi'ladi'.

N.A.Baskakov birinshilerden boli'p, qaraqalpaq toponimikasi' ha'm onomastikasi'n izertlewdin' wog'ada za'ru'r yekenligin atap ko'rsetti. Wol wo'zinin' «Karakalpakskiy yazi'k» atli' miynetinin' birinshi tomi'nda qaraqalpaq adam atlari'ni'n' dizimin bergen.

Bul qaraqalpaq antroponimiyasi' boyi'nsha ayti'lg'an da'slepki ilimiy pikirler ha'm ji'ynalg'an materiallar wedi. N.A.Baskakov wo'zinin' maqalasi'nda *gu'l* komponentinin' qaraqalpaq hayal-qi'zlari' atlari'ni'n' qurami'nda u'sh tu'rli variantta qollani'latug'i'nli'g'i'n ha'm semantikali'q jaqtan jasali'w jollari'n ashi'p ko'rsetti.³

Tariyxshi' ha'm etnograf L.S.Tolstova wo'zinin' maqalasi'nda⁴ qaraqalpaq antroponimlerine qi'sqasha sholi'w jasap, geografiyali'q atamalarg'a baylani'sli' (Shi'mbay, Moynaqbay, To'rtku'lbay, No'kisbay, Da'ryabay, Ten'izbay ha'm t.b.), uri'w, millet atamaları'na baylani'sli' (Qi'yatbay, Qi'pshaqbay, Man'g'i'tbay, Tu'rkmembay, Qazaqbay ha'm t.b.) qoyi'lg'an adam atlari'ni'n' jasali'w jollari'n lingvistikali'q ha'm tariyx'i'y etnografiyali'q materiallar tiykari'nda da'lillegen. Wol wo'zinin' basqa bir maqalasi'nda a'yyemgi Shi'g'i's

---

³ Баскаков Н.А. Элемент «гүл» роза, цветок в составе каракалпакских женских имен. //Ономастика Средней Азии, М., 1978, 138-142-бетлер

⁴ Толстова Л.С. Древневосточные антропонимические ассоциации в каракалпакском историческом фольклоре. //Ономастика Востока. М., 1980, 67-71-бетлер.

antroponimlerinin' topari'na kiretug'i'n *Samiram* ati'ni'n' qaraqalpaq folklori'nda saqlang'anli'g'i' haqqi'nda da'rek beredi. İlimpazdi'n' pikirinshe, *Samiram* – bizin' erami'zg'a shekemgi IX a'sirlerde jasag'an Assiriyani'n' hayal patshasi' Shammurat (yamasa Sammuramat) ati'ni'n' negizgi u'lgisi boli'p, wol a'yyemgi armyan xalqi'na belgili bolg'an Shamiram ati' menen de baylani'sli'. Avtor adam atlari' arqali' xali'qlar arasi'nda kiyati'rg'an wo'z-ara tariyxi'y baylani'sti'n' jigin ashi'p, usi' xali'qlar arasi'ndag'i' Samiram haqqi'ndag'i' an'i'zdi'n' uqsasli'g'i'na ayri'qsha di'qqat awdarg'an.⁵

Qaraqalpaq adam atlari'na baylani'sli' bolg'an ayi'ri'm ma'seleler jergilikli ali'mlar ta'repinen de izertlenildi. Ma'selen, D.S.Nasi'rovti'n' L.S.Tolstova menen birgelikte jazi'lg'an maqalasi'nda qaraqalpaq adam atlari' ha'm familiyalari'ni'n' tariyxi', tuwi'sqanli'q terminlerdin' adam atlari'ni'n' qurami'nda qollani'w wo'zgeshelikleri so'z yetilgen. Sonday-aq bul maqalada qaraqalpaq adam atlari'ni'n' semantikali'q klassifikatsiyasi' ha'm wolardi'n' tariyxi'y rawajlani'w basqi'shlari' da ken' ta'rizde ko'rsetilgen.⁶

J.Sha'mshetov qaraqalpaq adam atlari'ni'n' qurami'nda shi'g'i'si' arabsha qatlamlardi'n' qollani'li'wi', quri'li'si' boyi'nsha wo'zgeshelikleri ha'm wolardi'n' fonetikali'q ayi'rmashi'li'qlari'n ko'rsetip bergen.⁷ Wo.Yusupov *Alpami's*, *Baybo'ri*, *A'shim* antroponimlerinin' ha'm *Qon'i'rat* etnoniminin' etimologiyasi'n ashi'p, bir neshe isenimli da'liller menen tariyxi'y jaqtan si'patlama bergen.⁸

Q.Qoshanov «Rus ha'm qaraqalpaq tillerinin' wo'z-ara baylani'si' ma'seleleri» (No'kis, 1991) atli' miynetinde qaraqalpaq tiline russha atamalardi'n'

---

⁵ Толстова Л.С. Топонимы и этнонимы в антропонимии каракалпаков. //Ономастика Средней Азии, Фрунзе, 1980, 101-105-бетлер

⁶ Насыров Д.С., Толстова Л.С. Каракалпаки. //Системы личных имен у народов мира., М., 1986. 152-156-бетлер.

⁷ Шамшетов Ж. Каракалпақ тилиндеги араб антропонимлеринен. //ӨзССР ИА ҚФ хабаршысы, 1974, №1, 77-82-бетлер.

⁸ Юсупов О. «Алпамыс» дәстанындағы антропонимлер хәм этнонимлер хақында жаңа ой-пикирлер. //ӨзССР ИА ҚФ хабаршысы, Нөкис, 1985, №1, 56-63-бетлер.

kelip kiriw jag'daylari'n ha'm wolardi'n qollani'li'w wo'zgesheliklerin ko'rsetken. Sonday-aq avtor qaraqalpaq tildegi menshikli atlardi'n jazili'w ma'selelerine de ayri'qsha di'qqat awdarg'an.

Qaraqalpaq adam atlari'ni'n so'zligi birinshi ret Wo.Bekbawlov ta'repinen «Jekke adam atlari'» degen atamada 1973-ji'li' baspadan shi'qti'. Yekinshi so'zlik Wo.Dospanov, M.Qa'lenderov, Ye.Dospanova, G.Qa'lenderovalar ta'repinen 1994-ji'li' «Qaraqalpaq isimleri» degen at penen shi'qti'. Bul so'zlikler, tiykari'nan alg'anda, adam atlari'ni'n jazili'w ha'm ismlerdi tan'law ma'selelerine arnalg'an.

Qaraqalpaq adam atlari' arnawli' tu'rde Wo.Sayi'mbetov ta'repinen izertlendi. Wol wo'zinin' kandidatli'q dissertatsiyasi'nda qaraqalpaq adam atlari'ni'n payda boli'w tariyxi', shi'g'i'si' boyi'nsha qatlamlari', adam atlari'ni'n tariyxi'y-etnografiyali'q wo'zgeshelikleri, semantikasi' boyi'nsha tu'rleri, quri'li'si' boyi'nsha tu'rleri ha'r ta'repleme monografiyali'q tu'rde so'z yetilgen.⁹

Uli'wma alg'anda, qaraqalpaq adam atlari'ni'n yelege shekem izertlenbey kiyati'rg'an ma'seleleri ko'p. Sonli'qtan da, qaraqalpaq adam atlari'n ha'r ta'repleme izertlep, wolardi'n tariyxi'y shi'g'i'w dereklerin, qurami'n, tariyxi'y-etnografiyali'q ha'm leksika-semantikali'q wo'zgesheliklerin ashi'p ko'rsetiw ha'zirgi qaraqalpaq til bilimindegi a'hmiyetli wazi'ypalardi'n biri boli'p tabi'ladi'.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi menshikli atlardi'n leksikali'q sistemasin uli'wma ta'rizde bayanlaw basqi'shi' basi'p wo'tildi dep ayti'wg'a boladi'. Sol sebepli aldag'i' waqi'tta menshikli atlar sistemasindag'i' ayi'ri'm ishki ni'zamli'li'qlardi', sistemali'q qatnaslardi' teren'irek u'yreniw za'ru'rliqi tuwi'lmaqta. Mine usi'nday ma'selelerdin biri – qaraqalpaq adam atlari'ni'n so'zlik quramdag'i' worni'n ha'm wolardi'n semantikali'q wo'zgesheliklerin ko'rsetiw.

Menshikli atlardi'n qurami'ndag'i' so'zler, da'slep, qaraqalpaq onomastikasi' sistemasindag'i' da'stu'riy-tariyxi'y ha'm jan'a ismler arasi'nda

---

⁹ Сайымбетов О. Қарақалпақ тилиндегі меншикли адам атлары. Нөкис, 2000.

payda boladi'. Yekinshiden, adam atlari'n izertlew *a'debiy ism* ha'm *dialektlik ism* si'yaqli' tu'sinikler da'rejesin an'lap jetiwge mu'mkinshilik beredi. Sebebi, menshikli atlardag'i' sanli'qlar belgili bir bo'legi a'debiy (uli'wmali'q normag'a tu'sken) ha'm jergilikli-dialektlik atamalar tiykari'nda payda boladi'. U'shinshiden, menshikli atlardi' izertlew qaraqalpaq wonomastikasi'ni'n' ayi'ri'm qi'yi'n a'meliy ma'selelerin ilimiy jaqtan duri's sheshiwge mu'mkinshilik beredi. To'rtinshiden, menshikli atlardag'i' sanli'qlardi' qubi'li'si'n izertlew til sistemasi'ni'n' wo'zine ta'n wo'zgesheliklerinen biri bolg'an qubi'li'slardi'n' qaraqalpaq onomastikasi' sistemasi'ndag'i' wo'zgesheliklerin ashi'wg'a mu'mkinshilik beredi ha'm t.b. Ayti'lg'an ma'selelerdin' u'yreniliwi, wo'z na'wbetinde menshikli atlardi'n' a'debiy normag'a qatnasi'n belgileydi, ismler, familiyalar, otchestvolardi'n' tan'lap ali'ni'wi' ha'm jazi'li'wi'n belgili bir normalarg'a sali'w mu'mkinshiliklerin aydi'nlasti'radi'.

I bap. Qaraqalpaq adam atlari'ni'n' tariyxı'y-etnografiyalı'q wo'zgeshelikleri

Adamzat ja'miyetinde na'reste tuwi'lg'annan keyin, wog'an at qoyi'w yen' a'hmiyetli ma'selelerdin' biri boli'p yesaplanadi'. Ismsiz ja'miyet haqqi'nda so'z boli'wdi'n' wo'zi mu'mkin yemes.

Ha'zirgi qaraqalpaq adam atlari'ni'n' qurami'nda a'yyemgi da'wirdegi tu'rkiy xali'qlardi'n' isenim ha'm ug'i'mlari'na baylani'sli' bolg'an til qatlamlari' ko'plep ushi'rasadi'. Yerte da'wirlerde wolar ta'n'ir, ay, juldi'z, taw ha'm ten'iz, ha'r qi'yli' aspan denelerine, ta'biyat ko'rinislerine ha'm sonday-aq haywanatlarg'a si'yi'ng'an.

Qaraqalpaq adam atlari'nda haywanat ha'm quslarga si'yi'ni'wshi'li'qti'n' da izleri ko'rinedi. Ha'zirgi waqi'tta unamsi'z tip si'pati'nda su'wretlenip ju'rgen «qasqi'r» yamasa «bo'ri» a'yyemgi tu'rkiy xali'qlardi'n' si'yi'ni'wshi' ku'shi, hu'rmetli qorg'awshi'si' yesabi'nda tani'lg'an. Bo'ri, qasqi'r VI a'sirlerdegi tu'rkiy xali'qlarda u'lken ma'nige iye bolg'an. Qi'tay avtorlari'ni'n' ko'rsetiwinshe, *xan* ha'm *bo'ri* (*qasqi'r*) so'zleri sinonim dep qaralg'an. Tu'rkiy qa'wimlerinin' da'slepki xani' Ashina dep atalg'an. Bul isminin' bo'rige baylani'sli' qoyi'lg'anli'g'i'n ko'remiz. Ha'zirgi qaraqalpaq adam atlari'ni'n' qurami'nda haywanat ha'm quslarga baylani'sli' *Bo'ribay*, *Ari'slan*, *Bari's*, *Bu'rkitbay*, *Qarli'g'ash*, *Qarshi'g'a* ha'm t.b. adam atlari' ko'plep ushi'rasadi'.

Bunday adam atlari' yerte da'wirlerde isenim ha'm ug'i'mlarg'a baylani'sli' qoyi'li'p kelgen bolsa, ha'zirgi waqi'tta ata-anani'n' na'restege tilegin, balani'n' tuwi'lg'an waqti'n ha'm t.b. belgilerdi bildiredi. Ma'selen, *Ayjari'q*, *Ku'ntoldi'* degen adam atlari' «na'restenin' ju'zi ayday, ku'ndey jarqi'rap tursi'n» degen tilegin yamasa balani'n' tu'nde yamasa ku'ndizgi waqi'tta tuwi'li'wi'na baylani'sli' waqti'n, *Tawmurat* ismi «tawday biyik ma'rtebeli bolsi'n» degen tilekti, *Ari'slan*, *Bari's*, *Bu'rkitbay* ismleri qaytpaytug'i'n, g'ayratli' bala bolsi'n degen tileklerdi bildiredi. Qaraqalpaq klassik shayi'ri' Berdaqti'n' a'kesinin' ati' da quslarga baylani'sli' *G'arg'abay* dep atalg'an.

Qaraqalpaq adam atlari' ta'biyattag'i' boli'p ati'rg'an ha'r qi'yli' qubi'li'slarg'a, xalqi'mi'zdi'n' a'rman-tileklerine, isenimlerine, i'ri'm ha'm u'rp-a'detlerine ha'm t.b. sebeplerge baylani'sli' qoyi'li'p kelgen. Ma'selen, shan'araq ag'zasi'ni'n' birewi ketken jag'i'nan aman-yesen keliwine baylani'sli', sol shan'araqta tuwi'lg'an balag'a *Amangeldi*, *Yesengeldi*, jawi'nli' yamasa qarli' ku'ni tuwi'lg'an balalarg'a *Jamg'i'rbay*, *Qarjawbay*, *Qarli'bay*, «yel u'stine yel ko'ship keldi» dep *Yelgeldi*, usag'an atlardi'n' qoyi'li'wi' sol waqi'ttag'i' waqi'yalarg'a baylani'sli' bolg'an.

Qaraqalpaq antroponimlerinde ko'zge tu'setug'i'n na'rse – bul i'ri'm ha'm u'rp-a'detlerge baylani'sli' adam atlari' boli'p yesaplanadi'. Bunday adam atlari' tek qaraqalpaqlarg'a yemes, basqa xali'qlarda da ken' tarqalg'an. Ma'selen, Iran xalqi'nda, yeger bir adam awi'rsa woni'n' ati'n wo'zgeritip, ko'zden, a'jel duzag'i'nan aljasti'ri'p, aman ali'wg'a boladi' dep yesaplang'an. Adam atlari'ni'n' ta'biyattan ti's qa'ha'rli ku'shten saqlaw maqsetinde, i'ri'm retinde qoyi'lg'an, shan'araqta balalar shetney bergeni ushi'n qa'ha'rli ruwhlardi' quwi'w ushi'n qoyi'lg'an. Mine usi' i'ri'mg'a baylani'sli' at qoyi'w, at wo'zgeritiw a'deti qaraqalpaqlarda da bolg'an. Ayi'ri'm jag'daylarda ha'r qi'yli' sebeplerge baylani'sli' na'resteler ayi'-ku'ni jetpey shala tuwi'ladi'. A'dette bunday jag'daylarda tuwi'lg'an balani' diywalg'a shege qag'i'p malaqayg'a sali'p ildirip qoyadi' ha'm wolarg'a *Shalabay*, *Shalaxan*, *Ïleker* dep at beredi. Bul atlar yer jetkenge shekem saqlani'p, son'i'nan basqa atlarg'a hu'jjetlestirilip wo'zgeritiledi. Ayi'ri'm jag'daylarda da'slepki atlar da hu'jjetlestirilip jiberiledi. Sonday-aq geypara shan'araqlarda tek qi'zlar tuwi'la berse kelesi tuwi'lg'an qi'zlarg'a yendigisi ul bolsi'n degen niyet penen *Ulbosi'n*, *Ultuwg'an*, *Ug'i'lay*, *Uljan*, *Ulخان*, *Jan'i'lay* degen atlardi' qoyi'w a'detke aylang'an. Yeger shan'araqta da'slepki tuwi'lg'an na'resteler shetney berse, kelesi tuwi'lg'anlardi'n' wo'mirin tilep ism qoyadi'. Bul qubi'li's tek qaraqalpaqlarda g'ana yemes, al basqa tu'rkiy xali'qlarda da ushi'rasadi': *Tursi'nbay*, *Tursi'ngu'l*, *Turg'anbay*, *Turg'angu'l*, *Wo'lmesxan*, *Wo'lmesbek*, qazaqlarda *Toqtasi'n*, *Tursi'n*, wo'zbeklerde *Turg'an*, *Ulmas*, *Tursun*. tu'rkmenerde *Durdi'*, *Dursi'n*; qi'rg'i'zlarda *Toqto*; qumi'qlarda

Wo'lmes, Qalsi'n ha'm t.b. Ko'p balali' shan'araqlarda tuwi'lg'an genje balalarg'a Genjebay, Genjebiyke, Toqtarbay, Toqtagu'l, Toydi'q si'yaqli' atlardi' qoyadi'.

Basqa du'nya xali'qlari' si'yaqli', qaraqalpaq tilindegi menshikli atlarda ko'zge tu'setug'i'n na'rse – sanli'qlarg'a baylani'sli' atlar. T.Januzaqov qazaq antroponimlardin' qurami'nda to'mendegi sanli'qlardi'n' ushi'rasatug'i'nli'g'i'n ko'rsetedi: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90, 100, 1000, 10000. Qaraqalpaq antroponimleri boyi'nsha ji'ynalg'an materiallarda joqari'da ko'rsetilgen sanli'qlardi'n' ha'mmesi ushi'raspaydi'. Sanli'qlarg'a baylani'sli' qoyi'lg'an qaraqalpaq adam atlari' sol shan'araqtag'i' ag'zalardi'n' sani'n, wolardi'n' jas wo'zgesheligin ha'm uzaq wo'mir su'riwin bildirip keledi. Ma'selen, shan'araqtag'i' balalardi'n' sani'na qaray *Birbari'm, Besim, Besligu'l, Alti'bay, Jetibay, Segizbay, Tog'i'zbay*, tuwi'lg'anda a'kesinin' ha'm atasi'ni'n' jasi'na qaray, *Woti'zbay, Qi'rqbay, Eliwbay, Alpi'sbay, Jetpisbay, Seksenbay, Toqsanbay*, al *Ju'zbay, Mi'n'bay, Tu'menbay* ismleri balani'n' wo'mirinin' uzaq boli'wi' ushi'n qoyi'lg'an ismler boli'p yesaplanadi'. Yegiz tuwi'lg'an na'restelerge *Yegizbay, Qosnazar, Qosmuxammed, Qosda'wlet, Qosjan, Yu'sip, Zi'li'yha* si'yaqli' atlar qoyi'ladi'. Qaraqalpaq adam atlari'ni'n' qurami'ndag'i' arabsha *Ra'wiya* ismi «to'rtinshi» degen ma'ni an'latadi'.

Qaraqalpaq adam atlari'n' qoyi'wdag'i' u'rp-a'detlerdin' biri na'restenin' tuwi'lg'an waqti'n woni'n' ati' arqali' belgilew boli'p tabi'ladi'. Bunday atlar to'mendegi waqi'yalarg'a baylani'sli' qoyi'ladi': 1) *ku'n ati'na baylani'sli'* *Jumabay, Jumagu'l, Sa'rsenbay, Sa'rsengu'l* ha'm t.b. Geypara atlar bayram atlari' menen atali'p na'rsetenin' qaysi' ku'nde tuwi'lg'anli'g'i'n an'latadi': *Nawri'zbay, Nawri'zbiyke* (21-mart); *Jen'isbay, Jen'isgu'l* (9-may); *Jan'abay, Tazabay* (1-yanvar); *Bayrambay, Bayramgu'l* (Bayram ku'nleri) ha'm t.b. 2) *Ay ati'na baylani'sli'*: *Saparbay, Sapargu'l, Ramazan* (Woraza ayi'); *Yerejep* ha'm t.b; 3) *Ma'wsim ati'na baylani'sli'*: *Jazmurat, Ba'ha'rgu'l, Gu'zbergen* ha'm t.b; 4) *Ji'l ati'na baylani'sli'*: *Ji'lqi'bay, Bari's, Qoyli'bay* ha'm t.b.

Qaraqalpaq adam atlari'ni'n' ko'pshilik bo'legin arabsha ha'm pari'ssha atlar quraydi'. Wolardi'n' ayi'ri'mlari' payg'ambarlardi'n' atlari' menen baylani'sli'

boli'p, qanday ma'ni an'latatug'i'nli'g'i' son'g'i' a'wladlar ushi'n tu'siniksiz. Ma'selen, *Muxammed*-«maqtawli'» degen ma'nini an'lati'p, qaraqalpaq adam atlari'ni'n' qurami'nda *-ma', -mat, -ma't, -imbet, -i'mbet* ha'm *ma'mbet* si'yaqli' qi'sqarg'an variantlarda gezlesedi: *Ma'sha'rip (Muxammedsha'rip), Ma'tnazar (Muxammednazar), Bayi'mbet (Baymuxammed), Ma'mbetkerim (Muxammedka'rim)* ha'm t.b. yer adamlarg'a baylani'sli' atlardi'n' qurami'nda arabsha *alla, din* komponentleri ken' qollani'ladi': *Allanazar, Abdulla, Fayzulla, Nasi'rulla, Seypulla, Sharapatdiyın, Salawatdin, Paxratdin, Sha'mshetdin* ha'm t.b. A'llette, arabsha ha'm parsi'sha atlardi'n' ba'rin diniy atlar dep qarawg'a bolmaydi'. Ma'selen, *Baxi't, Da'wlet, Murat, A'dil, Quwat, Raxi'yma, Zuxra, Za'riypa, Na'dira, Jamiyla, Sayëra, A'liyma, Ra'wshan, Gu'lnara* ha'm t.b. adam atlari'nda xali'qti'n' jaqsi'li'qqa bolg'an a'rman-tilekleri bildirilgen.

Buri'ng'i' sovet da'wirinde ja'miyetlik wo'zgerislerge baylani'sli' qaraqalpaq antroponimlerinin' qurami'nda jan'a adam atlari' payda bola basladi'. Bul atlar, tiykari'nan alg'anda, rus tili arqali' kelip kirdi. Solay yetip, ha'zirgi qaraqalpaq adam atlari'n qoyi'w da'stu'rinde tek ta'riplew, tilek ma'nisindegi atlar g'ana yemes, sonday-aq belgilew ma'nisindegi atlardi' qoyi'w da a'detke aylandi'. 1917-ji'lg'a shekemgi qaraqalpaq adam atlari' ta'riplew ha'm tilek ma'nisindegi adam atlari' boldi'. Wolardi'n' ko'pshiligi wo'z so'zlik qatlamnan ali'ni'p, ma'nilik jaqtan nege tiykarlani'p qoyi'lg'anli'g'i' bilinip turadi'. Belgilew atlari' ko'binese basqa tillik qatlamlardan ali'ni'p, tiykarg'i' ma'nisi ani'qlanbaydi' da, tek jasalma qa'siyetke iye boladi'. Bunday adam atlari'n tan'lap ali'w wolardi'n' qanday ma'nili so'zlerden kelip shi'qqanli'g'i' yesapqa ali'nbaydi'. Ma'selen, qaraqalpaq adam atlari'ni'n' qurami'nda *Muaziya, Maziya* (hayal-qi'zlarg'a baylani'sli') atlari' ushi'rasadi'. Bunday yersi atlar ta'riplew ha'm tilek ma'nisindegi atlarda da bar. Ma'selen, qi'z balalarg'a *Ulbose'n, Ultuwig'an, Toqtash, Toydi'q,* ha'm t.b., yer balalarg'a *Sati'baldi', Tabi'ldi', Quljan, Qurban* si'yaqli' atlardi'n' qoyi'li'wi' kewilge qoni'mli' dep woylaw a'llette, qi'yi'n. Na'reste yer jetkennen keyin wo'z ati'nan wo'zi uyalmastay boli'wi' kerek.

Uli'wma alg'anda, ha'r bir qoyi'lg'an ism mazmung'a say, xali'qti'n' milliy til wo'zgesheligin ko'rsetip, ta'rbiyali'q qa'siyetke iye boli'p zaman ag'i'mi'na sa'ykes qoyi'lsa, kewilge muwapi'q bolar yedi. Sol waqi'tta xali'qti'n' at qoyi'w ma'deniyati'na, a'sirese til ma'deniyati'na ayri'qsha itibar berilgen boladi'.

Menshikli atlardi'n' wo'zine ta'n ma'nilerin ani'qlawda ha'r qi'yli', ha'tteki qarama-qarsi' pikirler de ushi'rasadi'.

A.G.Shayxulov menshikli atlardi'n' ma'nileri tuwrali' u'sh tu'rli ko'z-qarasti'n' boli'p kelgenligin ko'rsetedi: birinshiden, geypara avtorlar (L.M. Shetinin, Wo.Jdanov, V.Nikonov, M.Sharashovalar) adam atlari'ni'n' ma'ni ha'm tu'sinikke iye yekenligin bildiredi; yekinshiden, ayi'ri'm ilimpazlar, ma'selen, E.M.Galkina-Fedoruk: «Menshikli atlar ma'nige de, tu'sinikke de iye yemes, wolar tek ayi'ri'm ko'rsetiwshi belgi» - dep ko'rsetedi; u'shinshiden, A.A.Reformatskiy, A.S.Axmanova, A.B.Superanskaya ha'm t.b. izertlewshiler menshikli atlar ma'nige iye, biraq wolardi'n' tu'sinik penen baylani'si' joq dep yesaplaydi'.¹⁰ Ha'zirgi izertlewshilerdin' ko'pshiligi son'g'i' u'shinshi ko'z-qarasti' quwatlaydi'.

A.V.Superanskaya menshikli atlardi'n' ma'nilik wo'zgesheliklerin ani'qlawda Dj.St.Mill, A.Gardiner, G.Suit, K.A.Allendorf, G.O.Vinokur, A.A.Reformatskiy, B.A.Nikonov, A.S.Axmanovalardi'n' aytqan pikirlerin yesapqa ala woti'ri'p, wo'zinin' isenimli ko'z-qarasi'nda bildiredi: «ha'r qanday menshikli at qandayda bir ma'nige iye boladi'. Menshikli atlar tu'sinikler menen baylani'sli' bolmag'anli'qtan, wolardi'n' tiykari'n tu'siniw ushi'n woni'n' qanday predmetke qatnasli' yekenligin ani'qlap, wol predmettin' tu'sinik penen qatnasli'g'i'n bilip, sonnan keyin sol konkret predmettin' qalay atalatug'i'nli'g'i'n ani'qlaw kerek».¹¹

Menshikli atti'n', haqi'yqati'nda da tu'sinik penen baylani'si' joq, degen menen, wol belgili bir ma'nige iye boladi'. Ma'selen, *Bu'rkit*, *Qarli'g'ash*, *Toti'*, *Qarshi'g'a* si'yaqli' adam atlari'nan wolardi' bu'rkit, qarli'g'ash, toti', qarshi'g'a si'pati'nda tu'sinbeymiz. Adamg'a *Bu'rkit* dep menshikli at qoyi'wdi'n' sebebi,

---

¹⁰ *Шайхулов А.Б.* Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения. Уфа. 1983, 5-6-бетлер.

¹¹ *Суперанская А.В.* Общая теория имени собственного. М., 1973, 262-263-бетлер.

wol bu'rkitley ku'shli, ilgir bolsi'n degen tilekke, *Qarli'g'ash*, *Toti'*, *Qarshi'g'a* dep qoyi'wdag'i' sebep: suli'w, minayi'm, na'zik, kewilli, pa'k bolsi'n degen tilekke baylani'sli' qoyi'ladi'.

V.A.Nikonov tu'rkiy tillerdegi *Arslan* degen adam ati'n semantikali'q jaqтан «haywanatlarg'a baylani'sli'» toparg'a kirgiziwdin' wori'nsi'z yekenligin yeskerti. Wol bul atti'n' qoyi'li'wi'nda ata-anasi' balani' to'rt ayaqli' haywang'a ten'ep yemes, al ari'slanday ku'shli, bati'l boli'wi'n woylag'an dep ko'rsetedi. Sonday-aq, avtor tu'rkmenshe *Tavshan* (qoyan), altaysha *Chi'chqan* (ti'shqan) si'yaqli' atlardi'n' da *Arslan* menen birgelikte «Haywanatlar menen baylani'sli' toparg'a» yengiziliwi qolaysi'z dep yesaplaydi'. Solay yetip, wol «Atti'n' semantikasi' – at jasawshi' so'zdin' ma'nisi arqali' yemes, al sol so'z arqali' atawshi'ni'n' atag'an na'rsege tu'sinigi arasi'ndag'i' qatnas»¹² - degen juwmaqqa keledi.

A'llette, bul jerde *Arslan* dep atalg'ani' menen ku'shli, bati'l boli'p shi'qpay, kerisinshe na'zik, ileker, qorqaq boli'p shi'g'i'wi' da mu'mkin. Sonli'qtan, adamni'n' atlari', woni' atawshi' so'z arqali', yamasa sol so'zdin' qosi'msha ma'nisi arqali' «solay boladi'» dep tu'siniw retsiz. Ma'selen, «Arslan-ku'shli haywan», - degende biz woni' haywan si'pati'nda tu'sinemiz de, «Yernazar – arslan jigit yedi» - degende biz Yernazardi' ku'shli, bati'r, qori'qpaytug'i'n, ma'rt si'pati'nda tu'sinemiz. Birinshisi tuwra ma'nide boladi' da, yekinshisi awi'spali' ma'nide.

---

¹² Никонов В.А. Имя и общество. М., 1974, 94-95-бетлер.

II bap. Qaraqalpaq adam atlari'ni'n' variantlar?

Adam atlari'ni'n' variantli'li'g'i', da'slep, qaraqalpaq antroponimiyasi' sistemasi'ndag'i' da'stu'riy-tariyx'i'y ha'm jan'a ismler arasi'nda payda boladi'. Yekinshiden, adam atlari' variantli'li'g'i'n izertlew *a'debiy ism* ha'm *dialektlik ism* si'yaqli' tu'sinikler da'rejesin an'lap jetiwge mu'mkinshilik beredi. Sebebi, variant ismlerdin' belgili bir bo'legi a'debiy (uli'wmali'q normag'a tu'sken) ha'm jergilikli-dialektlik ismler tiykari'nda payda boladi'. U'shinshiden, adam atlari' variantli'li'g'i'n izertlew qaraqalpaq adam atlari' ha'm familiyalari' imlasi'ni'n' ayi'ri'm qi'yi'n a'meliy ma'selelerdi ilimiy jaqtan duri's sheshiwge mu'mkinshilik beredi. Sebebi, atamalar fondi'ndag'i' variantlardi'n' ko'pshilik bo'legin ha'r tu'rli jazili'w formalari' menen baylani'sli' bolg'an orfografiyali'q variantlar quraydi'. To'rtinshiden, adam atlari'ndag'i' variantli'li'q qubi'li'si'n izertlew til sistemasi'ni'n' wo'zine ta'n wo'zgesheliklerinen biri bolg'an invariant ha'm variant qubi'li'si'ni'n' qaraqalpaq antroponimiyasi' sistemasi'ndag'i' wo'zgesheliklerin ashi'wg'a mu'mkinshilik beredi ha'm t.b. Aytig'an ma'selelerdin' u'yreniliwi, wo'z na'wbetinde antroponimiyani'n' a'debiy normag'a qatnasi'n belgileydi, ismler, familiyalar, otchestvolardi'n' tan'lap ali'ni'wi' ha'm jazili'wi'n belgili bir normalarg'a sali'w mu'mkinshiliklerin aydi'nlasti'radi'.

Onomastikali'q sistemadag'i' variantli'li'qqa jaqi'n turatug'i'n qubi'li'slardan biri til biliminde *paralleller* dep ju'ritiledi. Til biliminde leksikali'q paralleller, onomastikali'q paralleller haqqi'nda jazilig'an bir qatar jumi'slar bar.¹³

Antroponimikali'q ha'm toponimikali'q paralleller haqqi'nda to'mendegi ayi'ri'm juwmaqlardi' shi'g'ari'w mu'mkin:

---

¹³ Нуриев Э.Б. Азербайджанские географические термины и их параллели в Средней Азии. // Ономастика Узбекистана. Ташкент, 1987; Мешадиев Г. Лексические параллели в топонимической системе азербайджанского, узбекского и киргизского языков. // Ономастика Узбекистана. Ташкент. 1989; Ханаев С. Узбекско-карачаево-болгарские параллели гидронимов Средней Азии и Северного Кавказа. // Ономастика Узбекистана. Ташкент, 1989.

1. Onomastikali'q paralleller formasi' jag'i'nan birdey yamasa uqsas atamalardi'n' bir waqi'tti'n' wo'zinde ha'r tu'rli tillerde ushi'rasi'wi'.

2. Parallel atamalar ushi'rasatug'i'n tiller bir sistemag'a kiretug'i'n tuwi'sqan, tuwi'sqan tiller yamasa ha'r tu'rli sistemag'a kiretug'i'n tiller boli'wi' mu'mkin.

3. Parallel atamalar wo'z qatlam materiallari' (ma'selen, yeki tu'rkiy tilde ushi'rasatug'i'n tu'rkiy qatlamg'a iye atama), basqa tillerden wo'zlestirilgen so'zlerden jasalg'an atamalar. Ma'selen, *Muhammed* (arabsha), *Nawri'z* (parsis'ha) ismlerinin' qaraqalpaq, wo'zbek, qazaq tillerinde barabar ushi'rasi'wi'.

Variantli'li'q til birliklerinin' sinxroniyali'q jag'dayda boli'wi' ha'm wazi'ypani' atqari'w boli'p, wol onomastikali'q sistema ushi'n da ta'n yekenligi so'zsis. Onomastikali'q sistemadag'i' variantli'li'q haqqi'nda pikir bildirilgen jumi'slardi'n' ko'pshiliginde antroponimiya ha'm toponimiya materiallari' analizlengen. Bul jumi'slarda variantli'li'qti' payda yetiwshi sebeplerge stillik talap tildin' u'nemliligi, tillerdin' wo'z ara ta'siri yamasa obektti qayta ataw, atamani'n' toli'q ha'm qi'sqarg'an formalarg'a iye boli'wi', atamani'n' a'debiy ha'm jergilikli formalari'ni'n' boli'wi', adam atlari'ni'n' toli'q ha'm yerkeletiw-qi'sqarg'an formalari', orfografiyali'q faktorlar ha'm basqalar kiredi. Variantlardi'n' ko'rinislerine baylani'sli' pikirlerdi uli'wmalasti'ri'w adam atlari'ni'n' *orfografiyali'q variantlari'*, *fonetikali'q variantlari'*, *fonologiyali'q variantlari'*, *morfologiyali'q variantlari'*, *leksikali'q variantlari'n* belgilewge ja'rдем beredi.

Qaraqalpaq adam atlari'ni'n' qi'sqarg'an variantlari'

Qi'sqari'w qubi'li'si' antroponimikali'q sistemada wo'nimli. Bul qubi'li'sti' tilshi ilimpazlar *qi'sqari'w*, *tarayi'w*, *yerkeletiw-kishireytiw formalari'* ha'm basqa terminler menen atap kelmekte.

Adam atlari'ni'n' qi'sqari'wi' haqqi'nda so'z barar yeken, bul qubi'li's yeki jag'day menen baylani'sli' yekenin ayti'w kerek:

1) ismni qolay formada ayti'wg'a umti'li'w ha'm 2) balani' ismin ayti'p yerkelew arqali' woni'n' isminin' wo'zgeriske ushi'rawi'. Ha'r yeki jag'dayda da ism wo'zinin' negizgi formasi'nan basqasha formag'a wo'tedi. Bunday wo'zgeris adam atlari'ni'n' qurami'ndag'i' belgili bir komponenttin', buwi'nni'n', sestin' tu'sip qali'wi' yesabi'nan payda boladi'.

Adam atlari'ni'n' qi'sqari'wi' - a'debiy tildegi fonetika-morfologiyali'q ha'm aktsentuatsiyali'q ni'zamli'qlarg'a a'mel qi'li'wshi' lingvistikali'q qubi'li's. Adam atlari'ni'n' qi'sqari'w wo'zgesheligi milliy tildin' obektiv fonetika-morfologiyali'q ni'zamli'qlari'na tayansa da, bul qubi'li's genetikali'q jaqtan adamlardi'n' subektiv ha'reketleri, wolardi'n' adam atlari'na ko're itibarsi'zli'g'i' menen de baylani'sli'. Ma'selen, adam atlari'ni'n' ha'r tu'rli formag'a kirip qali'w qubi'li'si'n ali'p qarayi'q: *Gu'lziyra, Dilaram, Qudaybergen, Turdi'murat* ha'm t.b. ismler *Gu'lziy, Dila, Qudesh, Turdi'sh* formalari'nda ayti'ladi'.

Solay yetip, adam atlari'n ha'r tu'rli formalarda ayti'w, *ismlerdin' qi'sqari'wi'* dep atalatug'i'n qubi'li's antroponimikada bir ismnin' ha'r tu'rli variantlari'n payda yetiwde adam atlari' imlasi'ni'n' turaqli' boli'wi'na belgili da'rejede kerri ta'sir yetedi. Bir ismnin' ha'r qi'yli' ayti'li'wi' adam atlari'ni'n' imlasi'nda tarti'sli' pikirlardi keltirip shi'g'aratug'i'ni' so'zsiz.

Adam atlari'ni'n' qi'sqarg'an formalari' yeki tu'rli bahalani'wi' mu'mkin.

Arabsha ha'm parsi'sha *Nag'metulla, Siypatdin, A'bdisattar, A'bdirashid, Abuba'kir* tu'rindegi adam atlari'ni'n' qurami'ndag'i' – *ulla, din, a'bdi, abu* si'yaqli' elementlerdin' qi'sqari'p ketiwi bir jag'i'nan jaqsi' qubi'li's. Sebebi, birinshiden, bul adam atlari' a'piwayi' formag'a keledi ha'm wolardi'n' imlasi' ha'm ayti'li'wi' an'satlasadi', ismnin' ma'nisi ha'r tu'rli diniy tu'siniklerden ti's boladi'. Sali'sti'ri'n': *Nag'metulla-Nag'met, Siypatdin-Siypat, A'bdisattar-Sattar, A'bdirashid-Rashid, A'buba'kir-Ba'kir*.

Yekinshi jag'i'nan, adam ati'ni'n' bir komponenti tu'sip qalg'anda adam ati' ushi'n ta'n bolg'an genetikali'q ma'ni buzi'ladi' ha'm so'z adam ati' si'pati'nda mazmuni' jag'i'nan genetikali'q ma'nige ko're qolaysi'z awhalg'a kelip qaladi'.

Ma'selen, *A'bdijabbar-Jabbar*, *A'bdirazaq-Razzaq*, *Minajatdin-Minaj*, *İbadulla-İbad* dep ayti'li'wi' mazmuni' jag'i'nan bir qansha wori'nsi'z.

Uli'wma alg'anda, adam atlari'n ha'r tu'rli sebeplerge ko're buzi'p ayti'wg'a jol qoymaw kerek, al wog'an qarsi' gu'res ali'p bari'w, adam atlari'ni'n ma'deniyati'n ko'teriwde a'hmiyetli faktor.

Til biliminde adam atlari'ni'n qi'sqarg'an formalari'n mu'mkin bolg'ani'nsha duri's jazi'w printsiplerine su'yeniw kerek degen talap ha'm ko'zqaraslar bar. Adam atlari'ni'n ayi'ri'm qi'sqarg'an formalari' ayti'wda ha'm a'det jag'i'nan turaqli' qollani'lg'an boladi' ha'm wolardi' ilaji' bolsa toli'q jazi'w talabi' adam atlari'ni'n bazi'bir funktsional belgilerinen ju'zege keletug'i'n ayi'ri'm wo'zgesheliklerge qarama-qarsi' kelip qaladi'. Ma'selen, *Muhammed* isminin' *Mami't*. Bul isminin' birinshi *Mami't* bo'legi, tiykari'nan, *Muhammed* isminen ali'ng'an bolsa da, adamlardi'n tilinde ko'p da'wirlerden beri qollani'li'p keledi ha'm antroponimika fondi'na usi' jag'dayda sin'ip qalg'an. Buni' ra'smiy hu'jjetlerde usi' jag'dayda jazi'lg'an familiyalardi'n mi'sali'nda ko'riwge boladi'.

Adam atlari' ha'm familiyalari'ndag'i' ayi'ri'm orfografiyali'q nuqsanlar tek lingvistikali'q sebepler menen g'ana baylani'sli' bolmastan, ayi'ri'm subektiv jag'daylar menen de baylani'sli'. Sebebi jekke hu'jjetlerdegi (tuwi'lg'anli'q haqqi'ndag'i' gu'wanama, pasport, attestat, diplom ha'm basqa) ism ha'm familiyalardi'n naduri's jazi'li'wi' bul hu'jjetlerdi ra'smiylestiriwshi adamni'n shala sawatli'li'g'i', qaraqalpaq tilinin' imlasi'n jaqsi' bilmewinin' na'tiyjesinde de ju'z beredi. Ko'pshilik jag'dayda, bunday hu'jjetlerdi qaraqalpaq bolmag'an millet wa'killeri ra'smiylestirgende ism, familiya ha'm otchestvolardi'n ha'm milliy, ha'm russha formasi' russha ayti'li'wi'na sa'ykes ra'wishte jazi'la beredi. Na'tiyjede adam ati'ni'n milliy formasi' buzi'ladi'. Qaraqalpaqsha ism, familiya ha'm otchestvolardi' russha transkriptsiyalaw ma'selesinin' wo'zi de arnawli' ilimiy jaqtan qarap shi'g'i'wg'a mu'ta'j bolg'an ma'selelerden biri.

Bir quramli' ko'p buwi'nli' ha'm yeki yamasa u'sh quramli' adam atlari' barli'q du'nya xali'qlari'nda awi'zeki so'ylew tilinde toli'q ayti'li'w menen birge qi'sqarti'li'p ta ayti'la beredi. Awi'zeki so'ylew tilindegi adam atlari'ni'n

qi'sqari'w qubi'li'si'n ilimpazlar ha'r qi'yli' toparlarg'a bo'lip qaraydi'. Qi'sqari'w geypara dara so'zlerden bolg'an adam atlari'ni'n' qurami'ndag'i' ayi'ri'm seslerdin', buwi'nlardi'n', yamasa morfemalardi'n' tu'sip qali'wi' na'tiyjesinde yamasa qospa adam atlari'ni'n' qa'legen bir komponentinin' tu'sip qali'wi', yaki adam atlari'ndag'i' son'g'i' buwi'nlardi'n', komponentlerdin', morfemalardi'n' tu'sip qali'p, woni'n' worni'na «subektiv baha» ma'nisin an'lati'wshi' affikslerdin' qosi'li'wi' na'tiyjesinde payda boladi'. E.Begmatov wo'zbek tilindegi adam atlari'ni'n' qi'sqari'w qubi'li'si'nda tiyqarg'i' yeki faktti ko'rsetedi: 1) adam atlari'na yerkeletiwshi ma'ni beriw arqali'; 2) adam atlari'n ayti'wdi' jen'illestiriw maqsetinde (a'sirese qospa adam atlari'n).¹⁴ G.F. Sattarov tatarsha adam atlari'ni'n' qi'sqari'wi'nda yeki tu'rli usi'ldi' ko'rsetedi:¹⁵ 1) subektiv baha ma'nisin an'lati'wshi' affiksler arqali' ha'm 2) adam atlari'nda geypara seslerdin', buwi'nlardi'n', komponentlerdin' qi'sqari'wi' na'tiyjesinde. A.V.Superanskaya qi'sqarg'an adam atlari' menen yerkeletiwshi ha'm subektiv baha formali' adam atlari' arasi'ndag'i' ayi'rmashi'li'q haqqi'nda tu'siniktin' yele de jeterli da'rejede ani'q yemesligine toqtaydi'. Bul haqqi'nda woni'n' to'mendegi pikiri di'qqatqa i'layi'q: «kishireytiwshi» termini de «yerkeletiwshi» termini si'yaqli' so'ylewshinin' atalg'an na'rsege subektivlik qatnasi'n bildiretug'i'n bolg'anli'qtan, woni' adam atlari'n qi'sqarti'w protsessin bildiriw ushi'n qolayli' dep qarawg'a bolmaydi'. Qi'sqarti'wdi'n' tiyqarg'i' ideyasi' – woni' qollani'wdi' jen'illestiriw. Qa'legen so'zler qi'sqari'wi' mu'mkin, al menshikli atlarda wolar birewge qarati'li'p ayti'latug'i'n bolg'anli'qtan jiyi qollani'ladi'. Adam atlari'ni'n' qi'sqari'wi' – bul birinshi gezekte strukturali'q, morfologiyali'q ha'm haqi'yqi'y obektiv protsess, al subektivlik baha pu'tkilley basqasha jobadag'i' faktor, emotsionalli'q, sotsialli'q, psixologiyali'q ha'm terminin' wo'zinin' ko'rsetkenindey, ha'mme waqi'tta subektivlik jobadag'i' faktor»¹⁶. Bizin'

---

¹⁴ *Бегматов Э.* Антропонимика узбекского языка. АКД. Ташкент, 1965, 21-бет.

¹⁵ *Саттаров Г.Ф.* Антропонимика Татарской АССР. Казань. 1975, 39-40-бетлер.

¹⁶ *Суперанская А.В.* Структура имени собственного. Фонология и морфология. М., 1969, 127-бет.

pikirimizshe, qi'sqarg'an adam atlari'n wolardi'n' qurami'ndag'i' ayi'ri'm seslerdin', morfemalardi'n', komponentlerdin' tu'sip qali'wi' arqali', al subektiv baha formali' adam atlari'n yerkeletiwshi, kishireytiwshi, hu'rmetlewshi ma'ni bildiretug'i'n affikslerdin' ha'm affikslik ma'nige wo'tken so'zlerdin' (affiksoidlardi'n') jalg'ani'wi' arqali' payda bolg'an dep ayi'ri'p qarag'ani'mi'z duri's boladi'.

Qaraqalpaq adam atlari' to'mendegi fonetikalı'q ha'm grammatikalı'q wo'zgerisler arqali' qi'sqarti'li'p beriledi:

a) so'z wortasi'nda ayi'ri'm sesler tu'sip qaladi': *Gu'la'sen* (Gu'lha'sen), *Shazada* (Shahzada), *Tursi'murat* (Tursi'nmurat), *Biybaysha* (Bibiaysha), *Ulbosi'n Yerbosi'n* (Ulbolsi'n, Yerbolsi'n), *A'met* (Axmet), *Mami't* (Maxmud) ha'm t.b.

b) ayi'ri'm morfemalar ha'm buwi'nlar tu'sip qaladi': *Qalhan* (Qalli'xan), *Qalqoraz* (Qalli'qoraz), *Gu'lay* (Gu'laysha), *Gu'lbiy* (Gu'lbiybi), *Gu'lziy* (Gu'lziyra, Gu'lziyba), ha'm t.b. *Muhammed* degen ism qaraqalpaq tilinde to'mendegishe qi'sqari'p qollani'ladi': *Ma'sherip* (Muhammedsherip), *Ma'tiniyaz* (Muhammedniyaz), *Ma'mbet* (Muhammed), *Ayi'mbet* (Aymuhammed), *Dilimbet* (Dilmuhammed), *Qosi'mbet* (Qosmuhammed) ha'm t.b.

v) qospa adam atlari'ni'n' son'g'i' komponenti qi'sqaradi': *Ha'biyip* (Ha'biybulla), *A'bdi* (A'binasi'r, A'bdiniyaz), *Murat* (Muratbay), *Bag'da* (Bag'dagu'l), *Bazar* (Bazarbay) ha'm t.b.

g) qospa menshikli adam atlari'ni'n' da'slepki komponenti qi'sqaradi': *Nasi'r* (A'bdinasi'r), *Niyaz* (A'lniyaz), *Sherip* (Muhammedsherip) ha'm t.b.

Subektiv baha formalari'ni'n' til bilimidagi xi'zmeti jo'ninde ha'r qi'yli' pikirler ayti'lg'an. Ma'selen, R.Qung'urov wo'zbek tilinde subektiv baha formalari'ni'n' ha'r qi'yli' terminler arqali' qollani'li'p ju'rgenligin ayta kelip, wolardi'n' so'z jasawshi', so'z wo'zgeritiwshi ha'm forma jasawshi' qosi'mtalardan ayi'rmashi'li'q belgilerine ken' tu'rde toqtag'an. İzertlewshi bul terminlerdin' ha'r qi'yli' boli'wi'na qaramastan, bildiretug'i'n ma'nileri bir dep qaraydi'. Sonli'qtan wol bulardi'n' ha'mmesinin' worni'na *subektiv baha formalari'* termininin' ali'ng'anli'g'i' maqul dep yesaplaydi' ha'm subektiv baha

formalari'ni'n' so'z jasawshi', so'z wo'zgertiwshi ha'm forma jasawshi' affikslerden ayi'rmashi'li'g'i' so'ylewshinin' obektiv barli'qqa ha'r qi'yli' qatnaslari'n, bahasi'n, yag'ni'y yerkeletiwshi, kishireytiwshi hu'rmetlew ma'nilerin bildiriwinde yekenligin da'lilli mi'sallar menen tu'sindirgen.¹⁷

Subektiv baha formalari' wo'zleri jalg'ang'an so'zge emotsionalli'q-ekspressivlik tu's beredi. wolar so'ylewshinin' ko'rkem ha'm ta'sirli boli'wi' ushi'n xi'zmet yetedi.

Subektivlik ma'nige iye formalar basqa so'z jasawshi' ha'm so'z wo'zgertiwshi affikslerden wo'zinin' yamasa predmetke emotsionalli'q-ekspressivlik tu's beriw qa'siyeti menen pari'qlanadi'. Bul formalar yeki tu'rli usi'lda bildiriledi: 1) affiksatsiya usi'li' ha'm 2) emotsional xarakterdegi so'zlerdin' qosi'li'w usi'li'.

-*day* (-*tek*) affiksi qaraqalpaq tilinde, tiykari'nan atawi'sh so'zlerge jalg'ani'p, predmettin' tu'r-tu'sin, kelbetin, si'mbati'n ha'm tag'i' basqa belgilerin bildiredi, al adam atlari'nda bolsa, wol yerkeletiw, xoshametlew ma'nisinde qollani'ladi' ha'm ko'binese hayal-qi'zlarg'a baylani'sli' ayti'ladi': *Ayday*, *Palday* ha'm t.b. Soni'n' menen birge, -*day* affiksinin' yeski tu'rkiy tillerindegi -*tek* formasi'ni'n' da qaraqalpaq adam atlari'ni'n' qurami'nda saqlang'anli'g'i'n ko'riwge boladi': *Aytek*.

-*sha*//*-she* affiksi tilimizde tu'bir atli'qlarg'a jalg'anatug'i'n wo'nimli affikslerdin' qatari'na kiredi ha'm adam atlari'nda kelgende -*day* affiksi menen jaqi'nday seziledi. *Aysha* (*Ayday*), *Gu'lshe* (*Gu'ldey*), *Ulsha* (*Ulday*) ha'm t.b. Wol ko'binese hayal-qi'zlardi'n' atlari'na jalg'ani'p, wo'nimli qollani'ladi': *Aysha*, *Ayi'msha*, *Gu'laysha*, *Wori'nsha*, *Xansha*, *Ayxansha* ha'm t.b.

-*sh*, -*ash*//*-esh*, *i'sh*//*-ish* affiksleri kishireytiw, yerkeletiw ma'nisine iye boli'p, wol ko'birek adam atlari'n qi'sqarti'wda paydalani'ladi'. Bul affiks qaraqalpaq tilinde yer adamlarg'a ha'm hayal-qi'zlarg'a baylani'sli' adam atlari'ni'n' qurami'nda wo'nimli qollani'ladi': *Allash*, *Baltash*, *Jumash*, *Nuri'sh*,

---

¹⁷ *Кунгуров Р.* Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. Тошкент, 1980, 33-53-бетлер.

Quti'sh, Wo'tesh, Palwash, Sapash, Sultash, A'ytesh, Babash, Yermash, Jaqash, Qurbash, To'resh, Turdi'sh, Allash, Aymash, Almash, Bag'dash, Biybish, Gu'la'sh, Mi'rzash, Worash, Toqtash, Perdesh, Sapash, Sa'rdash, Si'rg'ash, Biybish, Gu'lpash, Da'mesh, Ma'riyash ha'm t.b. Al *-ekesh* qosi'mtasi' komponentine jalg'ani'p yerkeletiw ma'nisin an'latadi'. Bul affiks qurami' boyi'nsha yeki qosi'mtani'n' birigiwinen jasalg'an, *-eke* hu'rmetlew ma'nisinde, *-sh* kishireytiw, yerkeletiw ma'nisinde. Qaraqalpaq adam atlari'nda wol wonsha wo'nimli yemes: *Wo'rekesh, Nurekesh, Baekesh* ha'm t.b.;

-m, -i'm//-im affiksi qaraqalpaq tilinde tarti'mni'n' birinshi betinin' ko'rsetkishi. Adam atlari'nda bul affiks adamni'n' ishki emotsionalli'q sezimlerin bildirip, yer ha'm hayal-qi'zlardi'n' atlari'nda yerkeletiw ma'nisin bildiredi ha'm wo'nimli qollani'latug'i'n affikslerdin' qatari'na kiredi: *Begim, Pali'm, Pirim, Turi'm, Sati'm, Sa'dim, Seytim, Da'wim, Dilim, Dosi'm // Doshi'm, Yerim, Yesim // Yeshim, Jaqsi'm, Quti'm, Nuri'm, Ayi'm, Bag'i'm, Gu'lim, Nazi'm, Uli'm, U'rim, Sa'nem, Gu'lsim, Nazli'm, Xani'm* ha'm t.b.

-dan// -den, -tan // -ten affiksi shi'g'i's sepligi formalari' boli'p, qospa adam atlari'ni'n' yekinshi komponenti qi'sqarg'anda birinshi komponentke jalg'ani'p yerkeletiw ma'nisinde qollani'ladi': *Serdan (Sermuhammed), Serali', Serjan* ha'm t.b. si'yaqli' qospa atlardi'n' qi'sqari'wi'; *Baydan, Baymurat, Bayi'mbet, Bayjan* ha'm t.b. si'yaqli' qospa atlardi'n' qi'sqari'wi'nan; *Qaltan (Qalmi'rza, Qalli'qoraz, Qaljan* ha'm t.b. *Toydan (Toydi'q, Toynazar* ha'm.t.b.); *Aydan (Ayi'mgu'l, Aymurat, Ayjamal, Aymi'rza* ha'm t.b.). Bul affiks adam atlari'ni'n' qurami'nda ko'p ushi'rasa bermeydi.

-et qosi'mtasi' kishireytiw, yerkeletiw ma'nisine iye boli'p, adam atlari'ni'n' yekinshi komponentleri qi'sqarg'anda birinshi komponentke jalg'ani'p, subektiv ma'nige iye boladi': *Sa'met (Sa'mender), Beket (Bekimbet, Bekmurza, Beknazar* ha'm t.b.); *Ja'met (Ja'mil, Jamal, Jamurat* ha'm t.b.); *Yeset (Yesnazar, Yesqabi'l, Yesjan* ha'm t.b.); *Aymet (Ayi'mbet, Aymurza* ha'm t.b.). Bul qosi'mta adam atlari'nda wo'nimli yemes. Wol geypara jag'daylarda *et* feyili menen omonimlik qatnasqa iye boladi': *Yeset: es* (birinshi komponent) *+et(aff)*. *Yeset:* (birinshi

komponent) +*et*(feyil), *Beket: Bek* (birinshi komponent) +*et* (aff), *Beket:* (birinshi komponent)+*et* (feyil), *Ja'met: Ja'm* (birinshi komponent)+*et* (aff),

-*k*, -*aq*, -*ek* affiksi qaraqalpaq tilinde adam atlari'n qi'sqarti'wda qollani'li'p, kishireytiw ha'm yerkeletiw ma'nisin beredi. Bul affiks hayal-qi'zlardi'n' atlari'na qarag'anda yer adamlardi'n' atlari'nda wo'nimli qollani'ladi': *Aytaq, Perdek, Pirek, Seytek, Da'wek, Qudek, To'lek, Mi'rzek, Allaq, Dosaq, Qosaq, Du'ysek, Biysek, Berdaq, Seytaq, Jumek, Ma'dek, Worazaq, Japaq, Allaq, Jumaq, Gu'lsaq.*

-*n*, -*an*, -*en* affiksi de qaraqalpaq tilinde adam atlari'ni'n' qurami'nda kishireytiw ha'm yerkeletiw ma'nisin an'lati'p, wolardi' qi'sqarti'p ayti'wda ken' paydalani'ladi'. Bul affiks yer adamlardi'n' atlari'nda wo'nimli qollani'ladi': *Allan, Ba'wen, Berdan, A'jen, Ta'jen, Juman, Qaypan, Xojan, Ni'zan, Wo'ten, Sa'den, A'ben, A'yten, Bekan, Ba'wen, Ma'den, Mi'rzan, Xoshan, Nuran, Dosan, Du'ysen, Quden, Qulen, Da'wlen, To'ren, Turdan* ha'm t.b.

Qaraqalpaq tilinde -*tay* affiksoidi' adam atlari'ni'n' son'i'na jalg'ani'p yerkeletiw ma'nisinde keledi. Bul affiksoidi' A.G'ulomov *tay* (quli'n) so'zi menen baylani'sli' dep qaraydi'.¹⁸ Al mong'ol tilinde *taylag* so'zi to'rt-bes jasqa deyingi yerkek tu'yeni an'latadi'.¹⁹ Haqi'yqati'nda, bul so'zdi balani' tayg'a sali'sti'ri'w arqali' adam atlari'ni'n' ati'na jalg'ani'p, yerkeletiw ma'nisin beretug'i'n affikske aylang'an' dep qarawg'a boladi'. Bul affiks yer adamlarg'a baylani'sli' atlarda wo'nimli qollani'ladi': *Amantay, Yertay, Nurtay, Joltay, Qaratay* ha'm t.b.

-*a'ka'* // -*eke* affiksoidi' qaraqalpaq tilinde adam atlari'ni'n' qurami'nda hu'rmetlew ma'nisin beredi. Biz bul affikstin' shi'g'i'w to'rkinin tilimizdegi tuwi'sqanli'q terminlerin an'latatug'i'n *a'ke*, yamasa *u'ke* so'zleri menen bir dep qaraymi'z. Qaraqalpaq tilinde -*a'ke*, -*eke* affiksoidi' adam atlari'ni'n' qi'sqarg'an tu'rine jalg'anadi' ha'm yer adamlarg'a baylani'sli' atlarda wo'nimli qollani'ladi': *Sa'ke, Ta'ke, Ayeke, Da'weke, Doseke, Sayeke, Ma'teke, Pireke* ha'm t.b;

---

¹⁸ Фуломов А.Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка АДД. Ташкент. 1955, 22-бет.

¹⁹ Монголско - русский словарь. М., 1957, 385-бет.

-ay affiksoidi' shi'g'i'si' jag'i'nan aspan denesi ay so'zinen ali'ng'an boli'wi' mu'mkin. Bul pikirdi R.Kungurov ta tasti'yi'qlaydi'²⁰. Qaraqalpaq tilinde wol yer adamlarg'a ha'm hayal-qi'zlardi'n' atlari'nda yerkeletiw ma'nisinde keledi: *Dosay*, *Qosay*, *Nasi'ray*, *Seytay* ha'm t.b., *Alti'nay*, *Gu'lay*, *Gu'msay*, *Yerkinay*, *Qurbanay*, *U'mitay*, *Tolg'anay* ha'm t.b.

Adamni'n' ismin ataw ra'smiy yamasa ra'smiy yemes boli'wi' mu'mkin. Adamni'n' ismin ayti'p, wog'an hu'rmet ko'rsetiw, jaqi'nli'g'i'n bildiriw woni' yerkelew, jaqsi' ko'riw mu'mkin. A'sirese, ata-analardi'n' wo'z perzentlerin yerkeletiw, jaqsi' ko'rgeninde adam ati'n ha'r tu'rli formalarda wo'zgeritip ta'kirarlaw a'hmiyetli wori'n iyeleydi. Ma'selen, *Dilbar* ismi *Dilash*, *Dilim*, *Dilok* formalari'nda ayti'ladi'.

Adam atlari'ni'n' qi'sqari'wi' sebepli bolatug'i'n yekinshi faktor formasi' uzi'n yamasa ayti'li'wi' qi'yi'n ismlerdin' ayti'li'wi'n ansatlasti'ri'w, so'ylew organlari'na jen'illik tuwdi'ri'wg'a umti'li'w.

Ayti'wdi' ansatlasti'ri'w maqsetinde adam ati'ni'n' bo'limlerinen biri, buwi'ni', buwi'nleri' yamasa bir sestin' tu'sip qali'wi' mu'mkin.

Antroponimlardin' imla variantlari'

Ha'zirgi qaraqalpaq antroponimiyasi' sistemasin'nda dawisli' seslardin' bir-birine wotiwi, wori'n almasi'wi', sestin' tu'sip qali'wi' yamasa seslardin' qosi'li'wi' menen baylani'sli' to'mendegi imla variantlar ushi'rasadi'.

Dawisli'lar imlasi' menen baylani'sli' variantlar.

a > a' qubi'li'si': *Qadirbergen-Qadirbergen*, *Karimberdi - Karimberdi*, *Janibek - Janibek*, *Gawhar - Gawhar* ha'm t.b.

---

²⁰ Кунгуров Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. Тошкент, 1980, 132-бет.

a > e qubi'li'si': *Sharip – Sherip*.

e > i qubi'li'si': *Feruzā – Firuza, Gu'lchehra – Gu'lchiyra*.

Dawi'ssi'zlar imlasi' menen baylani'sli' variantlar.

d > t qubi'li'si': *Gu'lshad-Gu'lshat, Xamid-Xamit, Rashid-Rashit*.

sj > sh qubi'li'si': *Dosjan-Doshan, Qosjan-Qoshan, Yesjan-Yeshan*.

z > s qubi'li'si': *Nargiz-Nargis*.

Adam atlari'ni'n' qurami'nda kelgen qanday da bir dawisi'li' yamasa dawisi'z sestini' basqa seske aylani'wi' seslerdin' kombinator wo'zgerisleri dep ju'ritiledi ha'm wolar boli'p ati'rg'an qubi'li'sti'n' da'rejesine, formasi'na qaray assimilyatsiya, dissimilyatsiya, akkomodatsiya, singarmonizm, dawisi'li'lardi'n' yerkinlik u'nlesligi dep ayti'ladi'. Keltirilgen qubi'li'slardi'n' ju'z beriw a'piwayi' leksikag'a da, menshikli atlar sistemasi'na da ushi'rasi'p, menshikli atlar jasaw ushi'n tiykar bolg'an so'z belgili bir dialekt yamasa xali'q awi'zeki so'ylew tilinde qalay ayti'lsa, bul belgi sol ism wazi'ypasi'na wo'tkende de paydalani'ladi'. Joqari'da keltirilgen dawisi'li' ha'm dawisi'z sestini' biri yekinshisine wo'tiwi menen baylani'sli' qubi'li'slar ishinde qaraqalpaq tilinin' awi'zeki so'ylew ha'm dialektlerinin' fonetikasi'na ta'n ni'zamli'li'qlar jatadi'.

Sestini' tu'sip qali'wi' yamasa qosi'li'wi' menen baylani'sli' variantlar.

Tildegi ha'r qanday wo'zgeriw sol tildin' ishki ni'zamli'li'qlari' jol qoyatug'i'n protsessler tiykari'nda payda boladi'. Mine usi'nday jag'day qaraqalpaq adam atlari' qurami'ndag'i' ayi'ri'm wo'zgerislerde de qollani'ladi'. Ma'selen, adam ati'ni'n' basi'ndag'i' bir sestini' ayti'li'wda tu'sip qali'w qubi'li'si': *Abibulla (Habibulla), Ri'sgu'l (I'ri'sgu'l), Aytjan (Haytjan)*; so'zdin' wortadag'i' buwi'ni'ndag'i' sestini' tu'siriliw qubi'li'si': *Raman (Rahman)*; adam atlari'ni'n' son'i'ndag'i' bir sestini' tu'sip qali'w qubi'li'si': *A'dilsha (A'dilshax)*.

Adam atlari'ni'n' qi'sqari'wi'ni'n' ko'rinishlerinen biri woni'n' qurami'ndag'i' bir sestini' ayti'li'wda tu'sip qali'wi'. Adam atlari' ko'p ma'rte ta'kirarlani'wi' sebepli ismnin' sol formadag'i' ayti'li'w varianti' payda boladi' ha'm wol imlag'a kirip keledi. Adam atlari'ni'n' qurami'nan bir ses tu'sip qalg'an formalari', a'dette,

dialektlik qubi'li's yesaplani'p, adam ati'ni'n' toli'q formasi'na baylani'sli' imla jag'i'nan qa'te dep bahalanadi'.

Adam atlari'ni'n' variantlari'n payda yetiwshi ja'ne bir belgi ayti'li'wda ayi'ri'm ismlerdin' qurami'nda bir sestin' qosi'p ayti'li'wi' boli'p tabi'ladi'. Bul qubi'li's ta antroponimnin' jan'a varianti'n keltirip shi'g'aradi'; y sesinin' qosi'li'wi': *Gu'lziyra (Gu'zira), Patiyma (Patima)*.

III bap. Qaraqalpaq adam atlari'ni'n' semantikali'q wo'zgesheliklari

Adamzat ja'miyetinde na'reste tuwi'lg'annan keyin, wog'an at qoyi'w yen' a'hmiyetli ma'selelerdin' biri boli'p yesaplanadi'. Ismsiz ja'miyet haqqi'nda so'z boli'wdi'n' o'zi mu'mkin yemes. Ayi'ri'm Arqa Sibir xali'qlari'nda adam ati' ha'm ruwx bir dep qaraladi'. Jan'a Gvineyada jasawshi' bir qa'wim, yekinshi bir qa'wimdi qi'ri'p ati'ri'p adamlardan: -Ati'n' kim? Ati'n'di' ayt! – dep birim-birim talap qi'ladi' eken. Bug'an sebep adamg'a qoyi'latug'i'n' atti'n' jetispewshiligi qusaydi'. Wolardi'n' da tu'sinigi boyi'nsha, qanshama ism bolsa, sonshama jan ha'm ruwx boladi'.²¹

A'yyemgi tu'rkiy qa'wimler, yevropali'lar si'yaqli' tuwi'lg'ani'nan baslap o'mirinin' aqi'ri'na shekem bir ismge iye boli'p, turaqli' tu'rde iyelemegen. Tu'rkiy xali'qlarda adam atlari' wolardi'n' ja'miyettegi sotsialli'q jag'daylari'na baylani'sli' qoyi'li'p, bala waqti'nda laqap, jigitlik shag'i'nda da'reje, yere sek adamlarg'a ataq woni'n' ismi yesabi'nda berilgen.²²

Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi menshikli atlardi'n' qurami'nda a'yyemgi da'wirdegi tu'rkiy xali'qlardi'n' isenim ha'm ug'i'mlari'na baylani'sli' bolg'an til qatlamlari' ko'plep ushi'rasadi'. Yerte da'wirlerde wolar ta'n'ir, ay, juldi'z, taw ha'm ten'iz, ha'r qi'yli' aspan denelerine, ta'biyat ko'rinislerine ha'm sonday-aq haywanatlarg'a si'yi'ng'an.²³ Bug'an tu'rkiy qa'wimler haqqi'ndag'i' ayi'ri'm tariyxi'y dereklerde, ma'selen, Yaog'uzxanni'n' u'lken balalari'na *Ku'n*, *Ay*, *Juldi'z*, al kishkene balalari'na *Ko'k*, *Taw*, *Ten'iz* dep

---

²¹ Никонов В.А. Задачи и методы антропонимики. //Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. М., 1970. 33-бет

²² Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1967, 90-б.

²³ Гумилев Л.Н. Древние тюрки, 76-86-бетлер.

qoyi'lg'anli'g'i' ayqi'n mi'sal bola aladi'.²⁴ Bul ismler ha'zirgi qaraqalpaq tilinde *Ta'n'irbergen, Ku'ntoli', Ayjari'q, Juldi'zhan, Tawmurat, Ten'izbay* degen adam atlari'ni'n' qurami'nda qollani'ladi'.

Joqari'da ayti'p wo'tkenimizdey, qaraqalpaq adam atlari'nda haywanat ha'm quslarga si'yi'ni'wshi'li'qti'n' da izleri ko'rinedi. Ha'zirgi waqi'tta unamsi'z tip si'pati'nda su'wretlenip ju'rgen «qasqi'r» yamasa «bo'ri» a'yyemgi tu'rkiy xali'qlardi'n' si'yi'ni'wshi' ku'shi, hu'rmetli qorg'awshi'si' esabi'nda tani'lg'an. Bo'ri, qasqi'r VI a'sirlerdegi tu'rkiy xali'qlarda u'lken ma'nige iye bolg'an. Qi'tay avtorlari'ni'n' ko'rsetiwinshe, *xan* ha'm *bo'ri* (*qasqi'r*) so'zleri sinonim dep qaralg'an. Tu'rkiy qa'wimlerinin' da'slepki xani' Ashina dep atalg'an. Bul ismnin' bo'rige baylani'sli' qoyi'lg'anli'g'i'n ko'remiz. Ha'zirgi qaraqalpaq adam atlari'ni'n' qurami'nda haywanat ha'm quslarga baylani'sli' *Bo'ribay, Ari'slan, Bari's, Bu'rkitbay, Qarli'g'ash, Qarshi'g'a* ha'm t.b. adam atlari' ko'plep ushi'rasadi'.

Bunday adam atlari' yerte da'wirlerde isenim ha'm ug'i'mlarg'a baylani'sli' qoyi'li'p kelgen bolsa, ha'zirgi waqi'tta ata-anani'n' na'restege tilegin, balani'n' tuwi'lg'an waqti'n ha'm t.b. belgilerdi bildiredi. Ma'selen, *Ayjari'q, Ku'ntoldi'* degen adam atlari' «na'restenin' ju'zi ayday, ku'ndey jarqi'rap tursi'n» degen tilegin yamasa balani'n' tu'nde yamasa ku'ndizgi waqi'tta tuwi'li'wi'na baylani'sli' waqti'n, *Tawmurat* ismi «tawday biyik ma'rtebeli bolsi'n» degen tilekti, *Ari'slan, Bari's, Bu'rkitbay* ismleri qaytpaytug'i'n, g'ayratli' bala bolsi'n degen tileklerdi bildiredi. Qaraqalpaq klassik shayi'ri Berdaqti'n' a'kesinin' ati' da quslarga baylani'sli' *G'arg'abay* dep atalg'an.

---

²⁴ Кононов А.Н. Родословная туркмен, сочинение Абу-л-гази хана хивинского. М.-Л., 1958-48-бет; Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. М., 1959. 29-31-бетлер.

Qaraqalpaq tilindegi menshikli atlar ta'biyattag'i' boli'p ati'rg'an ha'r qi'yli' qubi'li'slarg'a, xalqi'mi'zdi'n' a'rman-tileklerine, isenimlerine, i'ri'm ha'm u'rp-a'detlerine ha'm t.b. sebeplerge baylani'sli' qoyi'li'p kelgen. Ma'selen, shan'araq ag'zasi'ni'n' birewi ketken jag'i'nan aman-yesen keliwine baylani'sli', sol shan'araqta tuwi'lg'an balag'a *Amangeldi*, *Yesengeldi*, jawi'nli' yamasa qarli' ku'ni tuwi'lg'an balalarg'a *Jamg'i'rbay*, *Qarjawbay*, *Qarli'bay*, «yel u'stine yel ko'ship keldi» dep *Yelgeldi*, usag'an atlardi'n' qoyi'li'wi' sol waqi'ttag'i' waqi'yalarg'a baylani'sli' bolg'an.

Qaraqalpaq antroponimlerinde ko'zge tu'setug'i'n na'rse – bul i'ri'm ha'm u'rp-a'detlerge baylani'sli' adam atlari' boli'p esaplanadi'. Bunday adam atlari' tek qaraqalpaqlarg'a emes, basqa xali'qlarda da ken' tarqalg'an. Ma'selen, İran xalqi'nda, yeger bir adam awi'rsa woni'n' ati'n wo'zgartip, ko'zden, a'jel duzag'i'nan aljasti'ri'p, aman ali'wg'a boladi' dep yesaplang'an. XVII a'sirde wo'mir su'rgen İran Shaxi' Safi uzaq dawam yetken keselge shati'lg'an. Ha'tteki sol waqi'ttag'i' ataqli' ta'wiplerde woni'n' keselinin' dawasi'n taba almag'an. Shaxti'n' juldi'z sanawshi'lari' woylasa woti'ri'p: «qanday da bir ka'ramatli' ku'sh shaxi'mi'zg'a awi'ri'w jiberip tur, sonli'qtan woni'n' ati'n wo'zgartsek, wol aljasadi'» degen niyet penen shaxqa ati'n wo'zgartiwdi usi'nadi'. İran shaxi' bul usi'ni'sti' maqul dep yesaplaydi' ha'm saltanatli' jag'dayda Sulayman degen atti' qabi'l yetken. Solay yetip, İran shaxi' Safi ha'm Sulayman degen atlar menen tariyxta belgili.²⁵ Adam atlari'ni'n' ta'biyattan ti's qa'ha'rli ku'shten saqlaw maqsetinde, i'ri'm retinde qoyi'lg'an, shan'araqta balalar shetney bergeni ushi'n qa'ha'rli ruwhlardi' quwi'w ushi'n qoyi'lg'an. Mine usi' i'ri'mg'a baylani'sli' at qoyi'w, at wo'zgartiw a'deti qaraqalpaqlarda da bolg'an. Ayi'ri'm jag'daylarda ha'r qi'yli' sebeplerge baylani'sli' na'resteler ayi'-ku'ni jetpey shala tuwi'ladi'. A'dette bunday jag'daylarda tuwi'lg'an

---

²⁵ Гафуров А. Лев и Кипарис (о восточных именах). М., 1971. 7-бет.

balani' diywalg'a shege qag'i'p malaqayg'a sali'p ildirip qoyadi' ha'm wolarg'a *Shalabay, Shalaxan, İleker* dep at beredi. Bul atlar yer jetkenge shekem saqlani'p, son'i'nan basqa atlarg'a hu'jjetlestirilip wo'zgeriledi. Ayi'ri'm jag'daylarda da'slepki atlar da hu'jjetlestirilip jiberiledi. Sonday-aq geypara shan'araqlarda tek qi'zlar tuwi'la berse kelesi tuwi'lg'an qi'zlarg'a yendigisi ul bolsi'n degen niyet penen *Ulbosi'n, Ultuwg'an, Ug'i'lay, Uljan, Ulxan, Jan'i'lay* degen atlardi' qoyi'w a'detke aylang'an. Yeger shan'araqta da'slepki tuwi'lg'an na'resteler shetney berse, kelesi tuwi'lg'anlardi'n' o'mirin tilep ism qoyadi'. Bul qubi'li's tek qaraqalpaqlarda g'ana yemes, al basqa tu'rkiy xali'qlarda da ushi'rasadi': *Tursi'nbay, Tursi'ngu'l, Turg'anbay, Turg'angu'l, Wo'lmesxan, Wo'lmesbek*, qazaqlarda *Toqtasi'n, Tursi'n*, wo'zbeklerde *Turg'an, Ulmas, Tursun*. tu'rkmenlerde *Durdi', Dursi'n*; qi'rg'i'zlarda *Toqto*; qumi'qlarda *Wo'lmes, Qalsi'n* ha'm t.b. Ko'p balali' shan'araqlarda tuwi'lg'an genje balalarg'a *Genjebay, Genjebiyke, Toqtarbay, Toqtagu'l, Toydi'q* si'yaqli' atlardi' qoyadi'.

Basqa du'nya xali'qlari' si'yaqli', qaraqalpaq tilindegi menshikli atlarda ko'zge tu'setug'i'n na'rse – sanli'qlarg'a baylani'sli' atlar. T.Januzaqov qazaq antroponimlardin' qurami'nda to'mendegi sanli'qlardi'n' ushi'rasatug'i'nli'g'i'n ko'rsetedi: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90, 100, 1000, 10000²⁶. Qaraqalpaq antroponimleri boyi'nsha ji'ynalg'an materiallarda joqari'da ko'rsetilgen sanli'qlardi'n' ha'mmesi ushi'raspaydi'. Sanli'qlarg'a baylani'sli' qoyi'lg'an qaraqalpaq adam atlari' sol shan'araqtag'i' ag'zalardi'n' sani'n, wolardi'n' jas wo'zgesheligin ha'm uzaq wo'mir su'riwin bildirip keledi. Ma'selen, shan'araqtag'i' balalardi'n' sani'na qaray *Birbari'm, Besim, Besligu'l, Altibay, Jetibay, Segizbay, Tog'i'zbay*, tuwi'lg'anda a'kesinin' ha'm atasi'ni'n' jasi'na qaray, *Woti'zbay, Qi'rqbay*,

---

²⁶ Джанузаков Т. Очерк казахской ономастики. Алма-Ата, 1982, 13-бет.

Eliwbay, Alpi'sbay, Jetpisbay, Seksenbay, Toqsanbay, al Ju'zbay, Mi'n'bay, Tu'menbay ismleri balani'n' wo'mirinin' uzaq boli'wi' ushi'n qoyi'lg'an ismler boli'p yesaplanadi'. Yegiz tuwi'lg'an na'restelerge *Yegizbay, Qosnazar, Qosmuxammed, Qosda'wlet, Qosjan, Yu'sip, Zi'li'yha* si'yaqli' atlar qoyi'ladi'. Qaraqalpaq adam atlari'ni'n' qurami'ndag'i' arabsha **Ra'wiya** ismi «to'rtinshi» degen ma'ni an'latadi'.

Qaraqalpaq adam atlari'n' qoyi'wdag'i' u'rp-a'detlerdin' biri na'restenin' tuwi'lg'an waqti'n woni'n' ati' arqali' belgilew boli'p tabi'ladi'. Bunday atlar to'mendegi waqi'yalarg'a baylani'sli' qoyi'ladi':1) *ku'n ati'na baylani'sli' Jumabay, Jumagu'l, Sa'rsenbay, Sa'rsengu'l* ha'm t.b. Geypara atlar bayram atlari' menen atali'p na'rsetenin' qaysi' ku'nde tuwi'lg'anli'g'i'n an'latadi': *Nawri'zbay, Nawri'zbiyke* (21-mart); *Jen'isbay, Jen'isgu'l* (9-may); *Jan'abay, Tazabay* (1-yanvar); *Bayrambay, Bayramgu'l* (Bayram ku'nleri) ha'm t.b. 2) *Ay ati'na baylani'sli'*: *Saparbay, Sapargu'l, Ramazan* (Woraza ayi'); *Yerejep* ha'm t.b; 3) *Ma'wsim ati'na baylani'sli'*: *Jazmurat, Ba'ha'rgu'l, Gu'zbergen* ha'm t.b; 4) *Ji'l ati'na baylani'sli'*: *Ji'lqi'bay, Bari's, Qoyli'bay* ha'm t.b.

Qaraqalpaq tilindegi menshikli atlardi'n' ko'pshilik bo'legin arabsha ha'm pari'ssha atlar quraydi'. Wolardi'n' ayi'ri'mlari' payg'ambarlardi'n' atlari' menen baylani'sli' boli'p, qanday ma'ni an'latatug'i'nli'g'i' son'g'i' a'wladlar ushi'n tu'siniksiz. Ma'selen, *Muxammed*-«maqtaqli'» degen ma'nini an'lati'p, qaraqalpaq adam atlari'ni'n' qurami'nda *-ma', -mat, -ma't, -imbet, -i'mbet* ha'm *ma'mbet* si'yaqli' qi'sqarg'an variantlarda gezlesedi: *Ma'sha'rip* (*Muxammedsha'rip*), *Ma'tnazar* (*Muxammednazar*), *Bayi'mbet* (*Baymuxammed*), *Ma'mbetkerim* (*Muxammedka'rim*) ha'm t.b. yer adamlarg'a baylani'sli' atlardi'n' qurami'nda arabsha *alla, din* komponentleri ken' qollani'ladi': *Allanazar, Abdulla, Fayzulla, Nasi'rulla, Seypulla, Sharapatdiyin, Salawatdin, Paxratdin, Sha'mshetdin* ha'm t.b. A'llette, arabsha ha'm parsi'sha

atlardi'n' ba'rin diniy atlar dep qarawg'a bolmaydi'. Ma'selen, *Baxi't, Da'wlet, Murat, A'dil, Quwat, Raxi'yma, Zuxra, Za'riypa, Na'dira, Jamiyla, Sayëra, A'liyma, Ra'wshan, Gu'lnara* ha'm t.b. adam atlari'nda xali'qti'n' jaqsi'li'qqa bolg'an a'rman-tilekleri bildirilgen.

Buri'ng'i' sovet da'wirinde ja'miyetlik wo'zgerislerge baylani'sli' qaraqalpaq antroponimlerinin' qurami'nda jan'a adam atlari' payda bola basladi'. Bul atlar, tiykari'nan alg'anda, rus tili arqali' kelip kirdi. Solay yetip, ha'zirgi qaraqalpaq adam atlari'n qoyi'w da'stu'rinde tek ta'riplew, tilek ma'nisindegi atlar g'ana yemes, sonday-aq belgilew ma'nisindegi atlardi' qoyi'w da a'detke aylandi'. 1917-ji'lg'a shekemgi qaraqalpaq adam atlari' ta'riplew ha'm tilek ma'nisindegi adam atlari' boldi'. Wolardi'n' ko'pshiligi wo'z so'zlik qatlamnan ali'ni'p, ma'nilik jaqtan nege tiykarlani'p qoyi'lg'anli'g'i' bilinip turadi'. Belgilew atlari' ko'binese basqa tillik qatlamlardan ali'ni'p, tiykarg'i' ma'nisi ani'qlanbaydi' da, tek jasalma qa'siyetke iye boladi'. Bunday adam atlari'n tan'lap ali'w wolardi'n' qanday ma'nili so'zlerden kelip shi'qqanli'g'i' yesapqa ali'nbaydi'. Ma'selen, qaraqalpaq adam atlari'ni'n' qurami'nda *Muaziya, Maziya* (hayal-qi'zlarg'a baylani'sli') atlari' ushi'rasadi'. Bunday yersi atlar ta'riplew ha'm tilek ma'nisindegi atlarda da bar. Ma'selen, qi'z balalarg'a *Ulbosi'n, Ultuwg'an, Toqtash, Toydi'q*, ha'm t.b., yer balalarg'a *Sati'baldi', Tabi'ldi', Quljan, Qurban* si'yaqli' atlardi'n' qoyi'li'wi' kewilge qoni'mli' dep woylaw a'lbette, qi'yi'n. Na'reste yer jetkennen keyin wo'z ati'nan wo'zi uyalmastay boli'wi' kerek.

Uli'wma alg'anda, ha'r bir qoyi'lg'an ism mazmung'a say, xali'qti'n' milliy til wo'zgesheligin ko'rsetip, ta'rbiyali'q qa'siyetke iye boli'p zaman ag'i'mi'na sa'ykes qoyi'lsa, kewilge muwapi'q bolar yedi. Sol waqi'tta

xali'qti'n' at qoyi'w ma'deniyati'na, a'sirese til ma'deniyati'na ayri'qsha itibar berilgen boladi'.

Menshikli atlardi'n' wo'zine ta'n ma'nilerin ani'qlawda ha'r qi'yli', ha'tteki qarama-qarsi' pikirler de ushi'rasadi'.

A.G.Shayxulov menshikli atlardi'n' ma'nileri tuwrali' u'sh tu'rli ko'z-qarasti'n' boli'p kelgenligin ko'rsetedi: birinshiden, geypara avtorlar (L.M. Shetinin, Wo.Jdanov, V.Nikonov, M.Sharashovalar) adam atlari'ni'n' ma'ni ha'm tu'sinikke iye yekenligin bildiredi; yekinshiden, ayi'ri'm ilimpazlar, ma'selen, Ye.M.Galkina-Fedoruk: «Menshikli atlar ma'nige de, tu'sinikke de iye yemes, wolar tek ayi'ri'm ko'rsetiwshi belgi» - dep ko'rsetedi; u'shinshiden, A.A.Reformatskiy, Wo.S.Axmanova, A.B.Superanskaya ha'm t.b. izertlewshiler menshikli atlar ma'nige iye, biraq wolardi'n' tu'sinik penen baylani'si' joq dep yesaplaydi'.²⁷ Ha'zirgi izertlewshilerdin' ko'pshiligi son'g'i' u'shinshi ko'z-qarasti' quwatlaydi'.

A.V.Superanskaya menshikli atlardi'n' ma'nilik wo'zgesheliklerin ani'qlawda Dj.St.Mill, A.Gardiner, G.Suit, K.A.Allendorf, G.Wo.Vinokur, A.A.Reformatskiy, B.A.Nikonov, A.S.Axmanovalardi'n' aytqan pikirlerin yesapqa ala woti'ri'p, wo'zinin' isenimli ko'z-qarasi'nda bildiredi: «ha'r qanday menshikli at qandayda bir ma'nige iye boladi'. Menshikli atlar tu'sinikler menen baylani'sli' bolmag'anli'qtan, wolardi'n' tiykari'n tu'siniw ushi'n woni'n' qanday predmetke qatnasli' yekenligin ani'qlap, wol predmettin' tu'sinik penen qatnasli'g'i'n bilip, sonnan keyin sol konkret predmettin' qalay atalatug'i'nli'g'i'n ani'qlaw kerek».²⁸

---

²⁷ *Шайхулов А.Б.* Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения. Уфа. 1983, 5-6-бетлер.

²⁸ *Суперанская А.В.* Общая теория имени собственного. М., 1973, 262-263-бетлер.

Menshikli atti'n', haqi'yqati'nda da tu'sinik penen baylani'si' joq, degen menen, wol belgili bir ma'nige iye boladi'. Ma'selen, *Bu'rkit*, *Qarli'g'ash*, *Toti'*, *Qarshi'g'a* si'yaqli' adam atlari'nan wolardi' bu'rkit, qarli'g'ash, toti', qarshi'g'a si'pati'nda tu'sinbeymiz. Adamg'a *Bu'rkit* dep menshikli at qoyi'wdi'n' sebebi, wol bu'rkittey ku'shli, ilgir bolsi'n degen tilekke, *Qarli'g'ash*, *Toti'*, *Qarshi'g'a* dep qoyi'wdag'i' sebep: suli'w, minayi'm, na'zik, kewilli, pa'k bolsi'n degen tilekke baylani'sli' qoyi'ladi'.

V.A.Nikonov tu'rkiy tillerdegi *Arslan* degen adam ati'n semantikali'q jaqtan «haywanatlarg'a baylani'sli'» toparg'a kirgiziwdin' wori'nsi'z yekenligin yeskerti. Wol bul atti'n' qoyi'li'wi'nda ata-anasi' balani' to'rt ayaqli' haywang'a ten'ep yemes, al ari'slanday ku'shli, bati'l boli'wi'n woylag'an dep ko'rsetedi. Sonday-aq, avtor tu'rkmenshe *Tavshan* (qoyan), altaysha *Chi'chqan* (ti'shqan) si'yaqli' atlardi'n' da *Arslan* menen birgelikte «Haywanatlar menen baylani'sli' toparg'a» yengiziliwi qolaysi'z dep yesaplaydi'. Solay yetip, wol «Atti'n' semantikasi' – at jasawshi' so'zdin' ma'nisi arqali' yemes, al sol so'z arqali' atawshi'ni'n' atag'an na'rsege tu'sinigi arasi'ndag'i' qatnas»²⁹ - degen juwmaqqa keledi.

A'llette, bul jerde *Arslan* dep atalg'ani' menen ku'shli, bati'l boli'p shi'qpay, kerisinshe na'zik, ileker, qorqaq boli'p shi'g'i'wi' da mu'mkin. Sonli'qtan, adamni'n' atlari', woni' atawshi' so'z arqali', yamasa sol so'zdin' qosi'msha ma'nisi arqali' «solay boladi'» dep tu'siniw retsiz. Ma'selen, «Arslan-ku'shli haywan», - degende biz woni' haywan si'pati'nda tu'sinemiz de, «Yernazar – arslan jigit yedi» - degende biz Yernazardi' ku'shli, bati'r, qori'qpaytug'i'n, ma'rt si'pati'nda tu'sinemiz. Birinshisi tuwra ma'nide boladi' da, yekinshisi awi'spali' ma'nide.

---

²⁹ Никонов В.А. Имя и общество. М., 1974, 94-95-бетлер.

Son'g'i' waqi'tlari' onomastlar arasi'ndag'i' ha'r qi'yli' sheshimge iye boli'p kiyati'rg'an ma'selelerdin' biri – adam atlari'ni'n' klassifikatsiyasi'. Rus tilindegi adam atlari'n A.M.Selishev 19 toparg'a, belorus tilindegi adam atlari'n N.V.Birillo 34 toparg'a, wo'zbek tilindegi adam atlari'n E.Begmatov 19 toparg'a bo'lip qarag'an. Vengr tyurkologi' L.Rashonidin' klassifikatsiyasi' boyi'nsha, adam atlari'n u'lken u'sh toparg'a bo'lip, ha'r bir topardi' adam atlari'n qoyi'wdag'i' sebepke baylani'sli' ha'r qi'yli' shaqaplarg'a bo'lip qaraydi'.³⁰ Tu'rkiy tillerdegi adam atlari' da leksika-semantikali'q jaqtan L.Rashonidin' klassifikatsiyasi'na sa'ykes qa'lipleskenlikten, qaraqalpaq adam atlari'nda usi' klassifikatsiya tiykari'nda u'sh toparg'a bo'lip qarawdi' maqul ko'rdik.

Ta'riplew atlari'

Bunday ismler tuwi'lg'an balani'n' ha'r qi'yli' jag'daylari'na, tuwi'lg'an waqti'na ha'm sol waqi'ttag'i' boli'p wo'tken waqi'yalarg'a, ata-analar tuwrali' mag'li'wmatlarg'a baylani'sli' qoyi'ladi'.

Baladag'i' belgilerge baylani'sli' qoyi'lg'an ismler: a) tu'ri-tu'si: *Aqbay, Aqmi'rza, Qarabay, Qarajan, Qaraman, Qaratay, Qarami'rza, Sari', Sari'bay, Sari'gu'l* ha'm t.b; b) denesindegi wo'zgesheliklerge baylani'sli' qoyi'lg'an ismler: *Qaljan, Qalqoraz, Qalmi'rza, Qalniyaz, Qali'bay, Qosbarmaq, Men'libek, Men'limurat, Men'lixoja, Ni'shan, Ni'shanbay, Qalli'gu'l, Qalli'xan, Qalbazar, Qalbiyke, Qalli'qi'z, Men'li, Men'libiyke, Men'ligu'l, Men'lixan, Ni'shangu'l, Botako'z, Qarako'z, Qarashash, Shashli', Shashli'gu'l* ha'm t.b.

Shan'araqtag'i' balalardi'n' sani'na baylani'sli' qoyi'lg'an ismler: *Birbari'm, Besim, Besligu'l, Alti'bay, Segizbay, Jetibay, Tog'i'zbay, Yegizbay, Qosbawli', Qosda'wlet, Qosnazar, Qosjan, Qosi'bay* ha'm t.b.

Ata-analari'ni'n' jasi': *Woti'zbay, Qi'ri'qbay, Yeliwbay, Alpi'sbay, Jetpisbay, Seksenbay, Toqsanbay* ha'm t.b.

---

³⁰ Бул бойынша қараңыз: *Никонов В.А.* Имя и общество. М., 1974, 96-103-бетлер;

Шайхулов А.Г. Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения. АКД. М., 1978, 190-198-бетлер.

Tuwi'li'w jag'daylari'na baylani'sli' qoyi'lg'an ismler: *Shalabay, İleker, Aman, Amanbay, Amangeldi, Yesen, Yesengeldi, Amangu'l, Yesenbiyke* ha'm t.b; anasi'ni'n' jas bosani'w jag'dayi'. Bunday atlarg'a qaraqalpaq tilinde *Jaytuwg'an, An'satbay* degen atlardi' kirgiziwge boladi', wolar siyrek ushi'rasadi'. V.A.Nikonov usi'nday jag'daylarg'a baylani'sli' atlardi'n' tu'rkiy tillerinde ilimpazlar ta'repinen so'z yetilmegenin ko'rsetedi;³¹ v) tuwi'li'w waqti': *Ayjari'q* - na'reste tuwi'lg'an waqti'nda ay su'ttey appaq jari'q bolg'an, *Tolg'anay, Aytolg'an, Aytoldi'* (aydi'n' tolg'an waqti'nda tuwi'lg'an).

Bazar, Bazarbay, Bazargu'l, Bazarxan (bazar ku'nleri tuwi'lg'an), *Bayram, Bayrambay, Bayramgu'l* (ha'r qi'yli' sa'nelerdegi bayram ku'nleri tuwi'lg'an), *Gu'zbergen* (gu'zde tuwi'lg'an), *Biysen, Biysenbay, Piyshenbay* (piyshembi ku'ni tuwi'lg'an), *Yerejep, Yerejepbay* (Yerejep ayi'nda tuwi'lg'an), *Jamg'i'rbay* (jawi'n jawi'p turg'anda tuwi'lg'an), *Jazmurat* (jazda tuwi'lg'an), *Ba'ha'rgu'l, Gu'lba'ha'r* (ba'ha'rde tuwi'lg'an), *Jen'is, Jen'isbay, Jen'isgu'l* (jen'is ku'ni tuwi'lg'an), *Jumabay, Jumagu'l, Jumabiyke, Jumaxan* (juma ku'ni tuwi'lg'an), *Qarli'bay, Qarjawbay* (Qar jawi'p turg'an waqi'tta tuwi'lg'an), *Nawri'z, Nawri'zbay, Nawri'zbiyke, Nawri'zgu'l* (Nawri'z bayrami'nda tuwi'lg'an), *Ramazan* (Ramazan ayi'nda tuwi'lg'an), *Saparbay, Saparg'aliy, Saparniyaz, Sapari'mbet, Sapargu'l, Saparxan* (Sapar ayi'nda tuwi'lg'an), *Sa'rsenbay, Sa'rseng'aliy, Sa'rsengu'l* (sa'rshembi ku'ni tuwi'lg'an) *Tan'atar, Tan'bay, Tan'suli'w, Tan'jarbay* (tan' ati'p kiyati'rg'anda tuwi'lg'an), *Ku'nsuli'w, Nurmurat, Nuratdin, Nurniyaz, Nuri'mbet, Nurnazar, Nurg'aliy, Nurgu'l, Nurja'ha'n, Nurjamal, Nurzada, Nursuli'w, Nurbergen, Sa'wle, Sa'wlegu'l* (ku'nnin' nuri', sa'wlesi tu'sip turg'an waqi'tta tuwi'lg'an), *Sveta, Svetlana* (svet, elektr shi'rag'i' jan'a kelip ati'rg'an waqi'tta tuwi'lg'an), *Saylawbay, Saylawbiyke, Saylawgu'l, Saylawxan* (saylaw ku'ni tuwi'lg'an) h.t.b.; g) tuwi'lg'an worni'na, ma'kani'na baylani'sli': *Alg'abas, Aralbay, Buxarbay, Da'ryabay, Da'wqara, Yedilbay, Yedilbek, Jaylawbay, Jayi'q, Zayi'rbay, Moynaqbay, Wormanbay, Wotarbay, Tawbay, Tawasar, Tawmurat, Tashkenbay, Ten'izbay, Tog'aybay,*

³¹ Никонов В.А. Имя и общество. М., 1974, 96-бет.

To'rtku'lbay, U'rgenishbay, Shi'mbay, Wotargu'l, Wotarbiyke ha'm t.b.; d) birinshi ko'ringen na'rsege baylani'sli': *Qi'li'shbay, Baltabay, Baltaniyaz, Baltagu'l, Nayzabay, Woraqbay, Sawi'tbay*. Yertede na'reste tuwi'lg'an waqi'tta qi'li'sh, balta, woraq, kindik kesiw maqsetinde jumsal'g'an. Nayza, sawi't si'yaqli' qurallari' da ta'biyattan ti's qa'ha'rli ruwxlardi'n' ku'shin qaytaradi' dep yesaplap, adamlar wolardi' tuwi'lg'an jerge ko'rsetip ilip qoyg'an. Bul atlar son'g'i' waqi'tlari' qi'li'shtay, baltaday, woraqtay, nayzaday wo'tkir, keskir, sawi'ttay bekkem bolsi'n degen tilekti de an'latadi'; s) ata-anani'n' sezimlerine baylani'sli': *Arzi'wbay, Arzi'wxan, Arti'qbay, Arti'qgu'l, Asqarbay, A'ziz, A'zizxan, A'ziyza, Jetkergen, Jubani'sh, Jubatqan, Zi'yat, Zi'yatbay, Zi'yada, Maqset, Murat* (tilek), *Niyetbay, Niyaz* (si'yli'q), *Baxi't, O'tegen, Su'yew, Su'yindik, Sag'i'ndaq, Su'yinish, Quwandi'q, Quwani'sh, Tan'si'q, Tilewlesa, I'qlas, Ti'ni'shli'q, Jaqsi'li'q, Shadli'q, Ayday, Aysha, Ayi'm, Baxi't, G'umsha, Jipek, Jupar, Inabat, Intizar, Qi'mbat, Lala, Miyras, Nabat, Periyzat, U'mit, Umida, Xansha, Hasi'l, Shiyrin* ha'm t.b. j) uri'w-qa'wimge baylani'sli': *Ja'dik, Qon'i'ratbay, Qi'yatbek, Qi'yatbay, Qi'pshaqbay, Man'g'i'tbay, Mu'ytenbay, Qanli'bek, Tu'rkmenbay, Qazaqbay, Xojabay* ha'm t.b.; z) tuwi'sqanli'q-qatnasqa baylani'sli': *Jiyenbay, Ag'abek, Atabek, Babaniyaz, Yenejan, Atabay, Ataniyaz, Atajan, Atanazar* ha'm t.b.

Tilek atlari'

Bul toparg'a tuwi'lg'an na'reste ushi'n jalbari'ni'w, jali'ni'w, arbaw, duwa qi'li'w si'yaqli' ha'r qi'yli' tileklerge baylani'sli' atlar kiredi. Wolar adamni'n' «si'rli' du'nya» menen tikkeley qatnasi'wi'na isenimnin' na'tiyjesinde payda bolg'an.

Tuwi'lg'an balag'a uzaq jas ha'm amanli'q tilew: *Bektursi'n, Januzaq, Ju'zbay, Ju'zmurat, Ko'pju'rsin, Mi'n'bay, Wo'mirbay, Wo'mirzaq, Wo'mirniyaz, Tursi'nbay, Tursi'nmurat, Uzaqbergen, Uzaqbay, Tumenbay, Wo'lmesek, Wo'lmesxan, Tursi'nay, Tursi'ngu'l* ha'm t.b.; bayli'q, baxi't, abi'roy, ulli'li'q, darxanshi'li'q, tabi's tilew: *Baybolsi'n, Baqbergen, Baxti'bay, Baxi't, Baxti'gu'l, Baxti'biyke, Yeinbay, Sultanbek, Mi'rzabay, A'mir, Baxti'yar, Abadan, Abatbay,*

Azatgu'l, Azamat, Darxanbay, Da'wlet, Da'wletbay, Da'wletyar, Da'wletbiyke, Da'wletniyaz (parsi' tilinde niyaz – si'yli'q, sawg'a), *Imanbay* (iymani' bay bolsi'n degen ma'nide), *Qoyli'bay, Mayli'bay, Qutli', Quti'bay, Qutli'murat, Qutli'biyke, Toli'bay, Toqbay, Hu'rmet, Hu'rmetulla, Ri'sbay, Ri'snazar, Ri'sgu'l, Ri'sli', Saltanat, Tog'jan, Toqsuli'w* ha'm t.b.; yerju'rek, bati'r, bekkem, ku'shli, wo'tkir boli'wi'na tilekleslik: *Almas, Arslanbay, Bati'r, Bahadi'r, Bekpolat, Yerali', Yerbosi'n, Yerpolat, Wo'tkirbay, Polatbay, Bari's, Taspolat, Sherniyaz, Shernazar, Shi'npolat, Shi'ntemir* ha'm t.b.; qi'zlarg'a suliwli'q tilew: *Ajar, Ajargu'l, Azada, Aygu'l, Ayday, Aymeken, Ayna, Aynagu'l, Aysuli'w, Biybajar, Biybisuli'w, Gu'lra'wshan, Gu'lsa'nem, Gu'lshiyirin, Nursuli'w, Suli'wbiyke, Suli'wxan, Go'zzal, Almagu'l, Anargu'l, Altinay, Gu'misay, Sholpan, Gawhar, Zuhra, Merwert, Hu'rzada, Perigu'l, Xinjigu'l, Ra'wshan, Ziyba* ha'm t.b. minez-quli'q, pa'klik tilew: *Aqi'lbay, Aqi'lbek, Jayli'bay, Saqi'y, Da'libay, Da'lixan, Danabay, Danagu'l, Yerkebay, Yerkejan, Jaqsi'gu'l, Jupar, Nazli'gu'l, Hasi'l, Hasi'lbiyke, Mehri, Mehriban* ha'm t.b.

Balani'n' salamatli'g'i'n tilew: Bunday atlar na'restenin' suq ko'zden, qa'ha'rli a'rwahlardi' aldap-arbaw maqsetinde qoyi'ladi': *Tabi'ldi', Sati'paldi', Shalabay, İleker, Shalaxan* ha'm t.b.; qa'ha'rli a'rwahlardi' aldap arbaw ushi'n atanalardi'n' tilekleri, ma'selen, yendigisi ul bolsi'n degen niyet penen: *Ulda'wlet, Ulday, Ulbosi'n, Ug'i'lay, Ug'i'ljan, Uljan, Ulmeken, Uldanay, Ulxan, Ultuwg'an, Toydi'q* ha'm t.b.; Shan'araqtag'i' na'resteler shetney bergennen keyin kelesi tuwi'lg'an perzentinin' amanli'g'i'n tilep: *Wo'lmesek, Wo'lmesxan, Tursi'nbay, Tursi'nmurat, Tursi'ngu'l, Tursi'nbiyke, Tursi'nxan, Turg'an, Turg'anbay, Turg'angu'l, Turg'anbiyke* ha'm t.b.; Shan'araqtag'i' tuwi'lg'an ul-qi'zlardi'n' jetkilikli boli'wi'na baylani'sli': *Toqtarbay, Toqtash, Toqtagu'l, Genjebay, Genjenazar, Genjemurat, Genjegu'l, Genjebiyke* ha'm t.b.

Bag'i'shlaw, arnaw atlari'

Ha'zirgi waqi'tqa shekem xali'qti'n' sana-seziminde saqlani'p kelgen wo'tkendegi tu'siniklerge baylani'sli' atamalar ha'm tariyxta wo'z izlerin

qaldi'rg'an belgili adamlardi'n' atlari'n tuwi'lg'an na'restege yestelik retinde arnap qoyi'w.

Totem atlari'

Totem atlari'ni'n' adam atlari' retinde qollani'li'wi' ju'da' quramali' ma'selelerdin' biri. Tu'rkiy xali'qlari'nda totemizmni'n' kelip shi'g'i'wi' uri'wli'q du'zimni'n' payda boli'wi' menen ti'g'i'z baylani'sli'. A'yyemgi xali'qlar ha'r qi'yli' haywanatlardi', quslardi', wo'simliklerdi, tan'balardi' ha'm t.b. qubi'li'slardi' ka'ramatli' ku'sh retinde tani'p, wolarg'a hu'rmet-izzet penen qarag'an ha'm solarg'a si'yi'natug'i'n bolg'an. A.M.Zolotarev Sibir xali'qlari'ni'n' ishinde 20 qa'wimni'n' usi'nday janli'-ja'niwarlardi', belgilerdi, qubi'li'slardi', atap aytqanda ayi'wdi', bu'rkitti, jolbari'sti', bari'sti', aqquw, g'az, ji'lan, wo'giz, tan'ba ha'm t.b. haywanatlardi' totem yetip alg'anli'g'i'n ko'rsetedi.³²

S.P.Nesterov Worayli'q Aziya xali'qlari'ni'n' a'yyemgi da'wirlerde atqa, sayg'aqqa, qoyg'a, qulang'a, si'yi'rg'a, qoyang'a, bu'rkitke, qasqi'rg'a, jolbari'sqa, suwi'ng'a, g'azg'a, kiyikke hu'rmet penen qarag'anli'g'i'n ha'm wolardi'n' su'wretlerin tasqa woyi'p jazg'anli'g'i'n aytadi'.³³ E. Begmatov: «Turkiy tillerinde qasqi'rg'a baylani'sli' (*Buri, Bwriboy, Bwrioy*), terekke baylani'sli' (*Wrmon, Wrmonoli, Chinorboy, Chinoroy*), sonday-aq wo'simlikke baylani'sli' (*Yevshanboy, Yentokboy*) ha'm t.b. totem atlari' ju'da' xarakterli»³⁴ - dep ko'rsetedi. T.X.Kusimova a'yyemgi bashkurt antroponimlerinde totem atlarg'a baylani'sli' tiykarg'i' ko'zge tu'setug'i'n na'rse. ayi'w ha'm qasqi'rg'a (*Ayi'wqa, Ayi'wxan, Ayi'wkas, Akbure, Burexan, Qashqar*) ha'm t.b. baylani'sli' atlar yekenligin atap wo'tedi.³⁵

---

³² Золотарев А.М. Пережитки тотемизма у народов Сибири. Л., 1934, 49-51-бетлер.

³³ Нестеров С.П. Конь в культурах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья. Новосибирск. 1990, 92-104-бетлер.

³⁴ Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка. АКД. Ташкент, 1965, 8-бет.

³⁵ Кусимова Т.Х. Древнебашкирские антропонимы. АКД. Уфа, 1975, 9-бет.

Mine usi'nday totem atlar qaraqalpaq adam atlari'ni'n' qurami'nda da gezlesedi. Ma'selen haywanlarg'a baylani'sli' (*Bo'ribay, Bo'rixan, Ji'lqi'bay, Maral, Kiyikbay* ha'm t.b.) Qaraqalpaqsha *Qoblan* degen at a'yyemgi tu'rkiy tillerinde *qaplan-jolbari's*³⁶ degen ma'ni an'latsa, al tungus-manchjur tillerinde *Qoblan-ayi'w*³⁷ degen ma'nide qollani'ladi'. Sonday-aq terek atlari'na baylani'sli' (*Tog'ay, Tog'aybay, Wormanbay, Jiydebay, Ji'n'g'i'l'bay, Qaraman, Shi'nar, Shi'nargu'l* ha'm t.b.), quslarg'a baylani'sli' (*G'arg'abay, Qorazbek, Qarshi'g'a, Qarli'g'ash, Toti'*) adam atlari' jiyi ushi'rasadi'.

Allag'a, qudayg'a, ta'n'irge, payg'ambarg'a ha'm wolardi'n' saqabalari'ni'n' atlari'na baylani'sli', diniy ug'i'mdi' u'gitlewshi, sonday-aq aspan denelerine si'yi'ni'wdan payda bolg'an adam atlari': *Allambergen, Qudaybergen, Tan'irbergen, Tan'ir, Sulayman*, (a'yyemgi evrey tilinde solomon-ti'ni'sh, paraxat, qozg'alg'an), *Ibrayi'm* (a'yyemgi evrey tilinde Avraam-xali'qti'n', yeldin' a'kesi, atasi'), *I'saq* (a'yyemgi evrey tilinde Isak-ku'ldi, ku'lgen), *Yaqi'p* (a'yyemgi evrey tilinde) *Ikov* «izinen ju'riwshi», qaraqalpaqsha *Izbasar* degen atqa jaqi'nraq keledi); *Yusip* (a'yyemgi evrey tilinde *Iosif* «ko'beysin, ko'p bolsi'n, qaraqalpaqsha *Ko'bey, Ko'beysin* degen atqa jaqi'n); *Muwsa* (a'yyemgi evrey tilindegi *Moisey* – suwdan shi'g'ari'p ali'ng'an bala). *Ismayi'l* (a'yyemgi evrey tilinde – alla senin' qi'ynalg'ani'n yesitti); *Dawi't* (a'yyemgi evrey tilinde su'yikli, su'ygen, ashi'q bolg'an); *Iysa* (a'yyemgi yevrey tilinde – alla si'yli'g'i', alla qutqaradi', allani'n' qayi'rqomli'g'i'); *Muxammed* (payg'ambar ati', arabsha - maqtawli'); *A'buba'kir* (sha'riyar ati', *Ba'kir* – arabsha «izertlewshi»); *Womar* (sha'riyar ati', arabsha - wo'mirlik); *A'liy* (sha'riyar ati', arabsha-biyik joqari'); *Aysha* (Muxammed payg'ambardi'n' yen' su'yikli hayali'); *Qatiysha* (Muxammed payg'ambardi'n' yen' birinshi hayali', arabsha ma'nisi «shala tuwi'lg'an qi'z»); *Fatiyima* (arabsha-yemshek su'tinen shi'qqan yer jetken qi'z).

Tariyxtag'i' g'ayratkerlerdin' atlari'na baylani'sli': *Aydos* (XIX a'sirdin' basi'nda xali'q azatli'g'i' ushi'n gu'resken qaraqalpaq biyi); *Alpami's, Qoblan,*

³⁶ Древнетюркский словарь. Л., 1969, 421-бет.

³⁷ Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. т. 1 Л., 1975, 402-бет.

Sha'riyar (qaraqalpaq da'stanlari'ni'n' bas qaharmanlari', bati'rlari'); *A'jiniyaz* (shayi'r A'jiniyaz Qosi'bay uli'), *Berdaq* (shayi'r Berdaq G'arg'abay uli'); *A'liysher* (wo'zbek shayi'ri' A'liysher Nawayi'); *Yernazar* (xali'q azatli'g'i' ushi'n gu'resken qaraqalpaq biyi) ha'm t.b.

Tariyxi'y-etnografiyali'q jaqtan qaraqalpaq adam atlari'ni'n' ata-anani'n' ta'biyattan ti's qu'diretli ku'shlerge si'yi'ni'wshi'li'g'i' usag'an baylani'sli' belgili bir i'ri'mg'a baylani'sli' at qoyi'w jag'daylari' ko'plep gezlesedi. Sonday-aq ta'biyattag'i' ha'r qi'yli' ha'diyselerge, qubi'li'slarg'a, balani'n' tuwi'li'w jag'dayi'na, tu'rine, waqti'na, belgili bir sa'nege, sani'na ha'm t.b. baylani'sli' qoyi'lg'an da'stu'riy atlar ko'p ushi'rasadi'.

Juwmaq

Qaraqalpaq tilindegi menshikli atlar so'zlik quramnıń bir bo'legi bolıp yesaplanadı. Wol wo'zinin' arnasın ulıwma xalq tilinin' fondınan aladı h'a'm tilimizdin' ishki nızamlıqlarına sa'ykes rawajlanadı. Solay yetip, wol tildegi so'zlerdin' barlıq tarawlarınan jasaladı.

Qaraqalpaq tilindegi menshikli atlardın' ko'pshilik bo'legi xalqımızdın' wo'tken zamanlardan baslap h'a'zirge deyingi ma'deniy-tariyxıy wo'mirin anıq ko'rsetedi.

Balalarg'a at qoyıwda yertede belgili da'rejede ınm h'a'm da'stu'r ayırqsha worın alıp wotırg'an. Wolardın' ayırmların so'zdin' kiyeli ku'shi menen de baylanıstırıp wotırw yerte da'wirden bar qubılıs. Sol yerte da'wirlerde balalarg'a ko'z tiyiwden yamasa jin-shaytannan saqlaw maqsetinde yersi ismler qoyıp wotırg'an.

Qaraqalpaq xalqının turmısında bolıp atırg'an ja'miyetlik-siyasiy, ilimiy, texnikalıq, ekonomikalıq h'a'm ma'deniyat tarawındag'ı wo'zgerisler, ana tilimizdin' yerkin rawajlanıp, so'zlik quramımızdın' leksikalıq qatlamlarının, sonın ishinde menshikli atlardın' da wo'sip, jetilisip baywına ta'sir etti. Menshikli, atlardın' quramı tek g'ana ana tilindegi so'zlerden yemes, basqa tillerden qabıl alıng'an so'zlerdin' yesabınan da ko'beyip wotıradı. Jan'a menshikli atlardın' san jag'ınan ko'beyiwi ja'miyet turmısındag'ı nızamlıq qubılıs.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi menshikli adam atlari'n leksikalıq quramı jag'i'nan ha'r qi'yli' tillik qatlamlarg'a aji'ratiıp diaxroniyalıq ha'm sinxroniyalıq jaqtan tallaw, wolardi'n morfologiyalıq ha'm leksika-semantikalıq wo'zgesheliklerin ja'n-jaqlama izertlew ulken a'hmiyetke iye. Menshikli adam atlari'ni'n usi'nday til wo'zgesheliklerin u'yreniw na'tiyjesinde to'mendegi juwmaqlarg'a keliwge boladı:

1. Qaraqalpaqsha menshikli adam atlari' boyi'nsha ji'ynalg'an materiallar ha'm solar tiykari'nda ali'p bari'lg'an ilimiy izertlewler keleshekte til tariyxi'n, xali'qti'n' wo'tkendegi u'rp-a'detin, da'stu'rin, ma'deniyati'n u'yreniwdin' tiykarg'i' deregi boli'p xi'zmet yetedi.

2. Menshikli adam atlari'ni'n' leksikali'q qurami' shi'g'i'si' boyi'nsha bir neshshe tillik qatlamlarg'a bo'linedi: 1) a'yyemgi tu'rkiy qatlamlar; 2) tu'rkiy ha'm mong'ol tillerine worta'q qatlamlar; 3) basqa tillerden kelip kirgen (arabsha, parsi'sha, wori'ssha) qatlamlar.

Qaraqalpaq menshikli adam atlari' leksikali'q qurami' jag'i'nan ha'zirgi a'debiy tilde qollani'li'p ju'rgen so'zlerden wo'zine ta'n ayi'ri'm wo'zgeshelik belgileri menen pari'qlanadi'. Atap aytqanda, ha'zirgi a'debiy tilde qollani'lmaytug'i'n a'yyemgi tu'rkiy tilinin' leksikali'q qatlamlari' qaraqalpaqsha adam atlari'ni'n' qurami'nda elege shekem saqlang'an: Oraz, Tarxan, Qag'an, Budi'n, Amraq, Bayat ha'm t.b. Tu'rkiy ha'm mong'ol tillerine orta'q so'zlerden jasalg'an menshikli adam atlari'ni'n' qurami'nda a'yyemgi altay tillerine orta'q leksikali'q qatlamlar bar. Xa'tteki ayi'ri'm tuwi'sqanli'q terminlerdin' ha'm geypara antropokomponentlerdin' bizin' erami'zg'a shekemgi 3000-5000 ji'l buri'n wo'mir su'rgen shumer, elam, semit tilleri menen de jaqi'nlasatug'i'nli'g'i' bayqaladi'.

Arab parsi' tillerinen wo'zlesken adam atlari' qaraqalpaq a'debiy tilinin' so'zlik qurami'ndag'i' qollani'li'w wo'risine qaray yeki toparg'a bo'linedi: 1) qaraqalpaq awi'zeki so'ylew tilinde wo'nimli qollani'li'p ju'rgen so'zlerden menshikli adam atlari'; 2) qaraqalpaq awi'zeki so'ylew tilinde qollani'lmaytug'i'n so'zlerden jasalg'an menshikli adam atlari'.

Wori's tilinen ha'm wori's tili arqali' basqa tillerden kirgen adam atlari' tilimizde ko'p yemes. Son'g'i' waqi'tlarda bunday atlardi' qoyi'w da'stu'ri yeskirip, wolardi'n' worni'na jan'a zamang'a say milliy atlar ko'plep qoyi'la basladi'.

3. Morfologiyali'q qurami' boyi'nsha qaraqalpaqsha menshikli adam atlari' jay ha'm qospa boli'p keledi. Jay menshikli adam atlari' tu'bir ha'm do'rendi

boli'p yekige bo'linedi. Adam atlari'ni'n' jasali'wi'nda, tiykari'nan alg'anda, atli'q, kelbetlik, sanli'q, ra'wish, feyil, ayi'ri'm almasi'q ha'm modal so'zler so'z jasawshi' ha'm so'z wo'zgeriwshi qosi'mtalar qatnasadi'.

Menshikli adam atlari'ni'n' morfologiyali'q quri'li'si'nda ha'zirgi a'debiy tildin' quri'li'si' menen sali'sti'rg'anda geypara wo'zgeshelikler ko'rinedi. (Ma'selen, *-mi's// -mis, -key, -lan// -len* si'yaqli' grammatikali'q formalar ha'm t.b.)

Qaraqalpaq tilinde ayi'ri'm menshikli adam atlari' qi'sqari'p wolardi' ayti'wdi' jen'illestiriw maqsetinde ayi'ri'm sesler, morfemalar, buwi'nlar tu'sip qaladi' ha'm geypara komponentler so'z basi'nda yamasa son'i'nda ayti'lmay qaladi'. Subektiv baha formali' so'zlerden menshikli adam atlari' yeki usi'lda jasaladi': 1) Affiksatsiya usi'li'; 2) Emotsional xarakterdegi so'zlerdin' qosi'li'w usi'li'.

Qospa menshikli adam atlari' ha'r qi'yli' so'z shaqaplari'ni'n' wo'z-ara birigiwi arqali' jasaladi': 1) Atli'q ha'm ha'r qi'yli' so'z shaqaplari'; 2) Kelbetlik ha'm ha'r qi'yli' so'z shaqaplari'; 3) Sanli'q ha'm ha'r qi'yli' so'z shaqaplari'; 4) Ra'wish ha'm ha'r qi'yli' so'z shaqaplari'; 5) Feyil ha'm ha'r qi'yli' so'z shaqaplari'.

4. Tariyxii'etnografiyali'q jaqtan qaraqalpaqsha menshikli adam atlari'na ata-anani'n' ta'biyattan ti's qu'diretli ku'shlerge si'yi'ni'wshi'li'g'i', usi'g'an baylani'sli' belgili bir i'ri'mg'a baylani'sli' at qoyi'w jag'daylari' ko'plep gezlesedi. Sonday-aq ta'biyattag'i' ha'r qi'yli' ha'diyselerge, qubi'li'slarg'a, balani'n' tuwi'li'w jag'dayi'na, tu'rine, waqti'na, belgili bir sa'nege, sani'na ha'm tag'i' basqa baylani'sli' qoyi'lg'an da'stu'riy atlar ko'p ushi'rasadi'.

Usi'g'an baylani'sli' menshikli adam atlari' leksika-semantikali'q jaqtan u'sh toparg'a bo'linedi:

1) ta'riplew atlari' (deskriptiv); 2) tilek atlari' (deziderativ); 3) bag'i'shlaw, arnaw atlari' (memorativ).

Bul jumi'sta qaraqalpaq adam atlari'ni'n' qurami' ha'm quri'li'si' lingvistikali'q jaqtan birinshi ret u'yrenilip ati'r. Sonli'qtan qaraqalpaq antroponimikasi'nda yeke izertlewdi talap yetetug'i'n ma'seleler ko'p. Ma'selen,

menshikli adam atlari'ni'n' dialektlik wo'zgesheliklari, sinonim, omonim atlar, gibril (aralas) atlar, atlardi'n' ku'tip turg'an ma'seleler boli'p tabi'ladi'.

Paydalani'lg'an a'debiyatlar

1. *Алиев Г.* Лингвистические и экстралингвистические факторы в антропонимии. АДД. Алма-Ата, 1989.
2. *Баскаков Н.А.* Элемент «гүл» роза, цветок в составе каракалпакских женских имен. //Ономастика Средней Азии, М., 1978, 138-142-бетлер
3. *Бегматов Э.* Киши номлари имлоси. Тошкент, 1970.
4. *Бегматов Э.* Ўзбек исмлари маъноси. Тошкент, 1998.
5. *Гафуров А.* Имя и история. М., 1987.
6. *Дәўлетов А.* Ҳазирги каракалпак әдебий тилиниң сеслик дүзилиси. Нөкис, 1995.
7. *Доспанов О., Доспанова Д.* Исмиңиздиң сыры неде? Нөкис, 2009.
8. *Жанузақов Т.* Қазақ есімдерінің тарихы. Алматы, 1971.
9. *Жанузақов Т.* Очерк казахской ономастики. Алма-Ата, 1982.
10. *Раҳимов С.* Хоразм минтақавий антропонимияси. АҚД. Тошкент, 1998.
11. *Сайымбетов О.* Қарақалпақша адам атларының жазылыў тәжирийбелери. //«Қарақалпақстан муғаллими», 1993, №1.
12. *Сайымбетов О.* Қарақалпақша адам атларының қойылыў өзгешеликleri. //Қарақалпақ тил билиминиң гейпара мәселелери. Нөкис, 1994.
13. *Сайымбетов О.* Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары. Нөкис, 2000.
14. *Сайымбетов О.* «Қоблан» дәстанындағы гейпара исмлердиң морфонологиясы мәселесине. //Түркий тиллердиң фонологиясы хәм морфонологиясының әҳмийетли мәселелери. Нөкис, 2005.
15. *Сейтназарова И.* Қарақалпақ тилинде сөз вариантлары. Нөкис, 2004.
16. *Худойназаров И.* Антропонимларнинг тил луғат тизимидаги ўрни ва уларнинг семантик – услубий хусусиятлари. АҚД. Тошкент, 1998.
17. *Шәмшиетов Ж.* Исмиңиздиң мәнисин билесиз бе? Нөкис, 1997.